Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 58 (15743) ◆ 1996 чылдың апрель 30, вторник ◆ Ат салган шагы 21.45. Садар өртээ 500 рубль.

КЫДАТ БАРААННАРНЫҢ ДЕЛГЕЛГЕ-ЯРМАРКАЗЫ

Чурттуң рыноктуг экономикаже шилчилге үезинде Тыва Республиканың Чазаа даштыкы харылзааларже улуг кичээнгейни салып келген. Ооң тодаргай чижээ ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак баштаан делегация эрткен чылын КУР-нуң Иштики Моол автономнуг районунга, КУР-га барып, ийи чурттарның аразында экономика, культура, эртем, спорт болгаш өске-даа адырларга найыралдыг харылзааларын быжыглаарының талазы-биле керээни чарган. Ол дугуржулга езугаар апрель 26-да Тыва Республиканың Херeглекчилер эвилелиниң хуралдаар залынга Тыва Республиканың Даштыкы экономиктиг болгаш чурттар аразының харылзаалар яамызы, «Тыва ярмарка» күрүне бүдүрүлгези болгаш «Байлак-Импекс» тыва-кыдат садыг компаниязы республиканың чурттакчыларынга, садыг бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының удуртукчуларынга, сайгарлыкчыларга кыдат бараанның делгелге-ярмарказын организастап эрттирген.

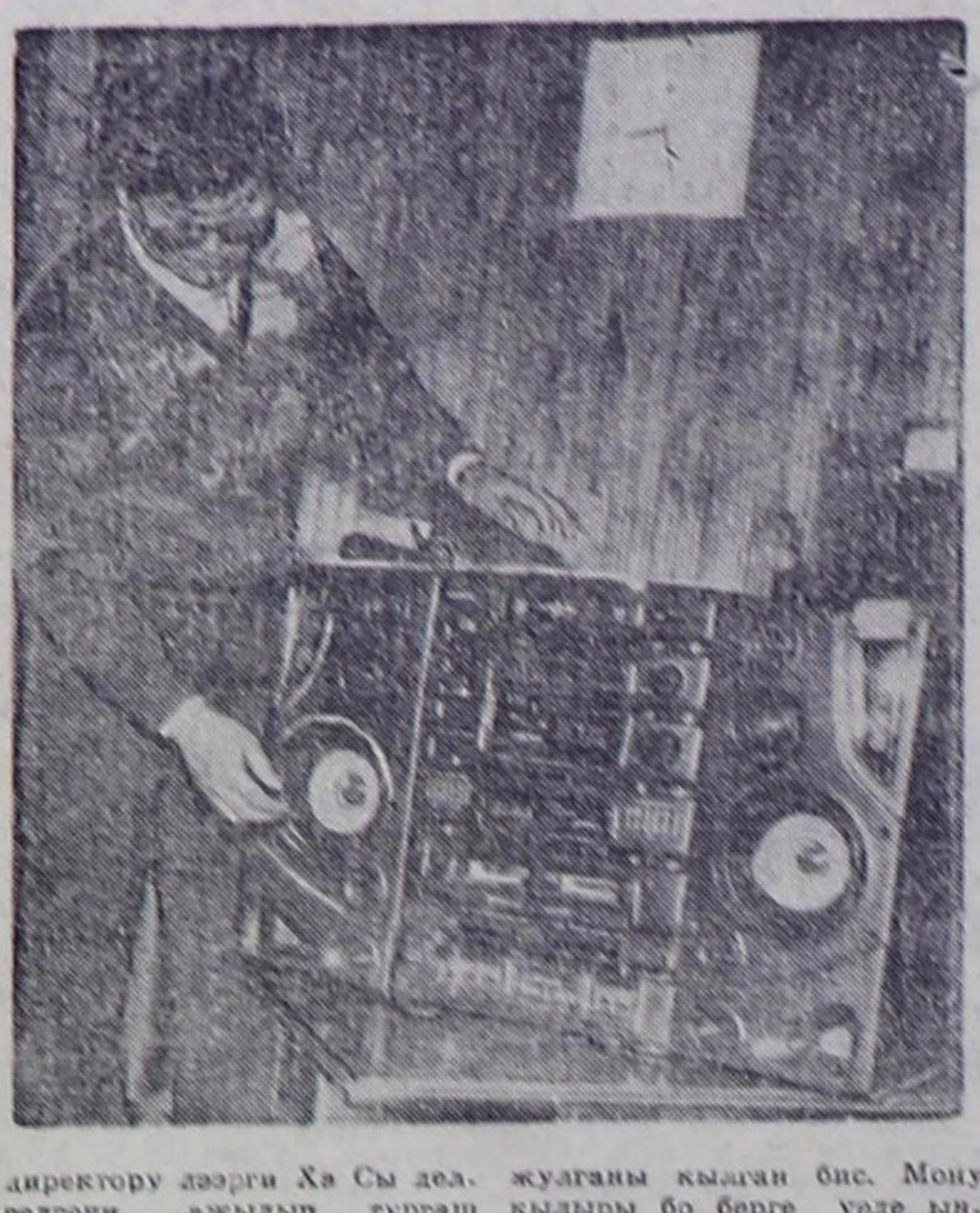

Кыдат бараан делегей рыногунда кескү черни ээлеп турары кымга-даа билдингир. Бо делгелге-ярмарказында 300 ажыг барааннар делгеттинген. Хөй кезиинде үлетпүр бараанары — телевизорлар, магнитофоннар, савалар, чадаг-терглелер, соодукчулар, хевистер, кыдат торгулар, пос-таавы аймаа, ооң иштинде янзы-бүрү ассортиментизин чем аймаа, шай...

Байырлыг ажыдыышкынга ТР-ниң чонунуң Улуг Хуралының Даргазы Г. Ч. Ширшин, ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдей, ТР-ниң Чазак Баштыңының бирги оралакчызы, даштыкы экономиктиг болгаш чурттар аразының харылзаалар сайыды В. Б. Салчак, «Саньжун» компанияның чиңгине директору Ха Сы, тыва-моол кады ажылдажылганың каттышкан «ТЭС» компаниязының удуртукчулары С. К. Шожулчап, А. Канзай болгаш албанының өске-даа ажылдакчылары киришкен. «Саньжун» компанияның чиңгине директору дээрги Ха Сы делгелгени ажыдып тургаш мынча дээн:

— Делгелгени ажыдарынга боттуг дузаны чедирген ТР-ниң Даштыкы экономиктиг болгаш чурттар аразының харылзаалар яамызынга, «Тыва ярмарка» күрүне бүдүрүлгезинге база «Байлак-Импекс» тыва-кыдат садыг компаниязынга өөрүп четтирдивис, силерниң республика-биле садыг-харылзаа тудуп турарынга өөрүп турар мен. Бистиң бараанарывыстың шынары эки, ону көргеш боттарыңарның саналыңарны киирип көрүңер. Силерниң чагыыңар езугаар бараанны эккеп болур бис.

ТР-ниң Чазак Баштыңының бирги оралакчызы, даштыкы экономиктиг болгаш чурттар аразының харылзаалар сайыды В. Б. Салчак бодунуң чугаазынга мынчаар демдегледи:

— Бир чыл бурунгаар апрель айда КУР-нуң Иштики Моол автономнуг районунга база Кыдатка чоруп тургаш, садыг харылзаазын тургузар талазы-биле дугуржулганы кылган бис. Мону кылыры бо берге үеде ындыг-ла белен эвес болган. Ынчалза-даа кыдат эш-өөрнүң, ооң иштинде «Саньжун» компанияның чиңгине директору Ха Сының улуг деткимчези-биле бо хүн делгелге-ярмарканы ажыдып турары биске өөрүнчүг-дүр. Орук харылзаазы чеже-даа ырак болза, садыг харылзаазын моон соңгаар сайзырадыр талазы-биле хемчегни Чазактың талазындан алыр.

Делгелгени көрүп, орта киржип келген садыг ажылдакчылары — удуртукчулар, сайгарлыкчылар кыдат бараанның өртээн сонуургаар болду, а херек кырында ол бараанның өртээ бо хүнде билдинмес. Чүге дээрге ол бараанарга каайлы үндүрүүн салыптарга ынчан билдине бээр, ол талазы-биле харылап турар ажылдакчыларның чугаазындан алырга, алак дээрге-ле чартык айдан бээр билдине бээр. Бо үениң иштинде Кызыл хоорайга кыдат бараанар садар садыгны дилеп тывар, ол айтырыг бо чоокку хүннерде шиитпирлеттине бээр.

«Саньжун» компанияның чиңгине директорунуң сайгарылга талазы-биле оралакчызы Чень Билиниң чугаалап турары-биле алырга, бараанны бээр эккээрде үш орукту шилип ап турар: бир дугаар орук — Маньчжурия — Чита таварыштыр, ийи дугаар орук — самолет-биле Пекин — Чита, үш дугаар орук — машина-биле Моол таварыштыр кээри болур. Оларның санап турарын езугаар алыр болза, бир дугаар орук таарымчалыг, деп турар. Бо делгелгени көрген сайгарлыкчылардан кайы хире чагыг кирер-дир, ол хире бараанны доктаамал эккээр. Делгелгени көрген кижилерниң чугаалап турары-биле алырга, бараанның өртээ биллине берген болза, ол-ла дораан чагыгны киирип болур, ам чагыг киириптер дээрге, ооң өртээ кайы хире чүве, бистер даштыкы улус-биле садыглажып чораан эвес бис.

Делгелгеге салыр бараанарны Маньчжуриядан Красноярск аразынга сээртүрүнге 70 млн. рубль, Красноярскиден Тывага чедирип кээрге 26 млн. рубль болган. Ынчангаш бараанның өртээ улуг болур ужурлуг. Керээ езугаар садып ап болур. Бистиң чонувус ол бараанның өртээнге күш четпейн барып болур деп чамдык тускай эртемниглер чугаалап турду. Өртек, өртек-ле ыйнаан, мында эң-не кол чүве — Тывага кыдат садыгның ажыттынары, ооң өртээнге чон күш чедер бе, четпес бе ону амыдырал көргүзе бээр. Бистиң базаарывыста кыдат бараанны улуг өртекке садып турар сайгарлыкчыларны ол база бодандыра бээри чугаажок.

Делгелге делгелге-ле болгай, бис баштай, шынап-ла, кыдат бараанның дыка хөйүн, ооң шынарлыын 3 хүн иштинде көрүп алдывыс, кым чүнү садып алыксап турарын бодап-ла чор боор. Шаг-төөгүден бээр Кыдат чон Тыва чонну янзы-бүрү бараан-биле хандырып чораан, ам амыдыралдың нарын өйүнде кыдат магазин бистиң республиканың найысылалынга ажыттынарынга кым-даа өөрүүр ужурлуг.

Бистиң республиканың Чазаа, ооң харысалгалыг ажылдакчылары даштыкы чурттарже чаңгыс эвес удаа үнүп, республиканың чонунуң амыдырал-чурттаалгазынга хамаарышкан айтырыгларын болур-чогууру-биле шиитпирлеп келген. Ооң тодаргай чижээ, бо ажыттынган делгелге-ярмарка кыдат чон биле тыва чоннуң эп-сеткил, демниг кады ажылдажылгазының херечизи болуп артар.

Сергей ХЕРТЕК.

ЧУРУКТАРДА: делгелге үезинде.

Владимир САВИНЫХТЫҢ тырттырган чуруктары.

Председатель;

Россия Федерациязының Президентизиниң албан-дужаалынга даразында кандидаттарны Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязы бүрүткээн

1. **Зюганов Геннадий Андреевич**, 1944 чылдың июнь 16-да төрүттүнген, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаты, Москва хоорайда чурттап турар.

2. **Ельцин Борис Николаевич**, 1931 чылдың февраль 1-де төрүттүнген, Россия Федерациязының Президентизи, Москва хоорайда чурттап турар.

3. **Жириновский Владимир Вольфович**, 1946 чылдың апрель 25-те төрүттүнген, Россияның Либерал-демократтыг партиязының (РЛДП) Даргазы, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаты, Москва хоорайда чурттап турар.

4. **Горбачев Михаил Сергеевич**, 1931 чылдың март 2-де төрүттүнген, социал-экономиктиг болгаш политологтуг шинчилелдерниң делегей фондузунуң президентизи, Москва хоорайда чурттап турар.

5. **Явлинский Григорий Алексеевич**, 1952 чылдың апрель 10-да төрүттүнген, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаты, «Яблоко» фракцияның удуртукчузу, Москва хоорайда чурттап турар.

6. **Лебедь Александр Иванович**, 1950 чылдың апрель 20-де төрүттүнген, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаты, Москва хоорайда чурттап турар.

7. **Федоров Святослав Николаевич**, 1927 чылдың август 8-те төрүттүнген, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаты, Москва хоорайда чурттап турар.

8. **Тулеев Аман-Гельды Молдагазыевич**, 1944 чылдың май 13-те төрүттүнген, Кемерово областың Хоойлужудулга хуралының даргазы, Кемерово хоорайда чурттап турар.

9. **Власов Юрий Петрович**, 1935 чылдың декабрь 5-те төрүттүнген, түр када ажылдавайн, Москва хоорайда чурттап турар.

10. **Шаккум Мартин Люцианович**, 1951 чылдың сентябрь 21-де төрүттүнген, экономиктиг болгаш социал реформаларның Делегей фондузунуң бирги оралакчы президентизи, Москва областың Красногорск хоорайында чурттап турар.

11. **Брынцалов Александр Алексеевич**, 1946 чылдың ноябрь 23-те төрүттүнген, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаты, Москва областың Салтыковка суурунда чурттап турар.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы Н. ОНДАР.

Дүүн Кызылга

САЙЫТ — ТЫВАДА

Россия Федерациязының Хамааты камгалалының херектериниң, онза байдалдар болгаш бойдус халаваның уржуктарын узуткаар талазы-биле яамызының сайыды Сергей Кужугетович Шойгу Тывада чедип келген.

Найысылалдың аэропортунга чаңгыс чер-чурттуувус сайытты Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдей, Чазак баштыңының бирги оралакчызы В. Б. Салчак, Кызыл хоорай чагыргазының даргазы З. Н. Сат, Иштики херектер яамызының сайыды С. С-Б. Моңгуш болгаш хөй ниитиниң өске-даа төлээлери уткаан.

Москвадан С. К. Шойгунуң Тывага келген кол сорулгазы — 3 хонук дургузунда маңаа ажылдап, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның ЧЭТ-теринге эрткен кыжын болган озал-ондак үрелиишкиннериниң байдалын көөрү. Кышкы үеде үрелген чүүлдерни катап тургузарының аргаларын көрбүшаан, министерствонуң үнүүшкүннүг коллегия хуралын эрттирип, келир кышка белеткел ажылдарының хемчеглерин ап чорударының айтырыгларын чугаалажыр.

Чечек ДОНГАК.

УЛУГ ХУРАЛ ДАРГАЗЫ-БИЛЕ УЖУРАЖЫЫШКЫН

Дүүн Парлаалга бажыңынга журналистерниң Улуг Хуралдың Даргазы Г. Ч. Ширшин-биле ужуражылгазы болган. Парлаалга күркомитединиң даргазы Д. И. Чыдым ужуражылганы ажыткаш, Г. Ч. Ширшинге сөс берген. Ол Улуг Хуралдың — чоннуң съездизиниң мурнунда турар сорулгаларга доктааган болгаш бо ажылының айы-биле Москва хоорай кирип, аңаа Россия Федерациязының Националдар болгаш федеративтиг харылзаалар министерствозунга канчаар ажылдаанын дыңнаткан.

Улуг Хурал дээрге хоойлужудулга инициативалыг төлээлекчи орган, ооң кол хүлээлгези — ТР-ниң Конституциязынче эдилгелер болгаш немелделер киирери деп ол чугаалаан. Улуг Хуралдың кежигүннери соңгукчулар-биле ужуражылгалар үезинде чоңга хөй чүүлдерни аазап, элээн хүлээлгелерни боттарынга алган болганда, ам соңгуттуруп алгаш, бодунуң округунуң соңгукчуларындан хоорлуп, чүгле Конституция-биле ажылдаар кижи мен деп медеглеп болбас. Улуг Хурал кежигүнү кижилерниң амыдырал-чурттаалгазының айтырыгларын сонуургап, оларга болдунар дузаны чедирер ужурлуг дээрзин Г. Ч. Ширшин онзагайлап демдеглээн.

Москвада федералдыг эрге-чагыргаларының талазындан Тываның болгаш Россияның конституцияларының аразында карышкактарга кандыг хамаарылгалыг болуп турарын ол дыңнадып, чамдык чүүлдерге делгереңгей доктааган.

Г. Ч. Ширшин журналистерниң сонуургаан айтырыгларынга харылап берген.

(Бистиң корр).

Часкы хову ажылдары

ШЫК БАЗЫРЫЫШКЫНЫ ЭГЕЛЭЭН

Тыва Республиканың бүгү колхозтарының, совхозтарының коллективтиг болгаш тараачын ажыл-агыйларының шөлдеринде «Дужут-96» дээш чидиг демисел эгелээн. Республиканың тараалаң кожууннары — Таңды 300 гектар куруктуруп аңдарган черниң, Бии-Хем — 3270, Каа-Хем — 500, Кызыл 250 гектар тараа шөлүнүң шыгын базырган.

Тус-тус ажыл-агыйларда хову-шөлдерге чажар тараа үрезиниң хораннаашкынынче калбаа-биле кирбээниң демдеглээри чугула. Мооң чылдагааны болза, ПС-10 дээр машиналар-биле колхоз-совхозтарны чыл санында хандырбайн турганы-биле тайылбырлаар апаар. Үрезин хораннаашкынын бо хүн нерде чаңгыс-ла Кызыл кожуун чорудуп эгелээн.

Танов ЧИГДЕН.

Бии-Хем кожуун чагыргазының даргазы К. А. Маспык-оолга

Хүндүлүг Кара-оол Андреевич!

Силерниң төрүттүнген хүнүңерден бээр 60 чылы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазаа чүректиң ханызындан изиг байырны Силерге чедирип тур.

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге киирген боттуг үлүүңер дээш Силерге ханы хүндүткелди болгаш өөрүп четтиришкиниң сагыш-сеткилин илергейлеп тур бис.

Силерниң дуржулгаңарны, билиңерни, кижилер-биле ажылдап билириңерни үнелеп турар бис.

Бо өөрүшкүлүг хүнде чазгай кадыкшылды, улуг аас-кежикти болгаш ажылыңарга моон соңгааргы-даа чедиишкиннерни күзеп тур бис, Кара-оол Андреевич!

Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазаа.

1996 чылдың апрель 29.

Рынокче кирип турарывыс

САЙЫТТАРГА ДЫШ АЛЫЫШКЫНЫ

Тыва Республиканың чонунга ТР-ниң Президентизиниң Айыткалын, республиканың Чазааның отчедун чарлап, парлаалдан бээр ындыг-ла хөй үе эртпээн, ынчалзажок чонну болгаш ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттарының шүгүмчүлелдиг саналдарындан, өртектиг сүмелеринден чогуур түңнелди кылырынга, боттуг хемчеглерни алырынга үе четчир турган. Ол үе дээрге, кол яамыларның, ведомстволарның удуртукчуларынга эргежок чугула дыш алырының үези, бир янзы тайм-аут, боттуг ынаныш болган.

Ынчалзажок ол ынаныш, дыш алыышкынны чедир ажыглаттынмайн барган ышкаш. Бо чылдың апрель 19-та болган экономиктиг чөвүлел хуралга ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак 18 яамыларның болгаш ведомстволарның удуртукчулары-биле шыңгыы чугааны кылган. Тываның экономиказын быжыг турумчуттуг кылдыр хөгжүдеринге, ону аар кризистен уштурунга чүнү кылза чогуур деп айтырыгга тодаргай харыының дыңнаарын Президент ынчаарда күзээн. Ындыг тодаргай харыыны Президент албаан болгаш чамдык яамыларның, ведомстволарның удуртукчуларының туружунга таарзынмаан болгаш хөөн чок болган.

Чазактың экономиктиг политиказының угланыышкынының чамдык кол айтырыгларынга Ш. Д. Ооржак чөвүлел хуралдың эгезинде доктааган. Ол угланыышкынның алыс утказы — экономиканың рынок угланыышкыны. Экономиканы рынок харылзааларынче киирериниң баштайгы чадазында садыгның, ачы-дуза чедирилгезиниң, банк болгаш сан-хөө чээли системазының четкилери тургустунган. Бирги ээлчегде эргежок чугула бараанарның өртектерин шеглеп, чоннуң социал камгаладылын күштелдиреринге эптиг кылдыр биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту хөгжүдеринге таарымчалыг байдалдарны тургузарынче ТР-ниң Чазаа улуг кичээнгейни угландырып турар.

Микроэкономиканың сорулгалары ниитизи-биле күүсеттинген болгаш ниитилелдиң чаа кезээ — сайгарлыкчы-бүдүрүкчүлерни тургузарынга Тываның экономиказы белен. Кол сорулга — адааннажыр аргалыг болгаш чедимчелиг ажылдап турар хуу бүдүрүлгелерни, тодаргайлаарга, микроэкономиканы хевирлеп тургузар талазы-биле организастыг күжениишкиннерни кылыры болур деп Шериг-оол Дизижикович айыткан. А Тываның экономиказы аңаа үнелзилээш, кады ажылдажылга эгези-биле Россияның экономиказы-биле холбашкан турар ужурлуг. Ону чедип алырының база сууру бар. Республикада 9 муң юридиктиг эргелиглер бүрүткеттинген, оларда бүдүн-бүдүн бүдүрүлгелер ажылдап турар. Олар бизнес кылырынга белен, продукция бүдүреринге четчир капиталдыг болгаш баазалыг. Ол дээрге херек кырында ниитилелдиң чаа бүрүн кезээ-дир. Экономиканы көдүрер талазы-биле боттарының дециелинге чаа-чаа төлевилелдерин олар ТР-ниң Президентизинге чаңгыс эвес удаа саналдап келген. Ынчалзажок чамдык яамыларда, ведомстволарда оларны чедир билбейн, деткимчени көргүспейн турар дугайында хомудаллар бар.

Бүдүрүлгечилерниң өртектиг саналдары, сүмелери, төлевилелдери чүге херекке алдынмайн, бүттүнмейн турарыл деп айтырыгны дүрүм езугаар салып болур. Дужүметтер ол төлевилелдерни «диргизип» шыдавайн турар азы ынчаар хөөн чок болуп келген ышкаш-тыр. Ол ийиниң бирээзи-дир ийин.

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак бодунуң бодалдарын, барымдааларын уламчылап турар: «Инвестиция политиказын, биче болгаш ортумак бүдүрүлгелерже 1994 чылда бүрүн угландырган бис. Ол дээрге, когараашкын чок херек дээрзин дуржулга бадыткаан» (1994 чылда Айыткалдан).

Бүдүрүлгелерге чөпшээрелдерни бээри канчаар чорупа турар дугайында медээлерни кым сайгарып көөр ужурлугул деп айтырыгга хамаарыштыр үр болгаш тодаргай чугаа чөвүлел хуралга болган. Ол чугула херек кандыг болганыл дээрге, орус улустуң мындыг үлегер сөзүнге дөмейлешкен: «Иван Петрже, а Петр Иванче айыткан». Бо таварылгада Иванның болгаш Петрнуң рольдарын ТР-ниң Экономика яамызының болгаш Сан яамызының удуртукчулары чигези-биле күүседип келген. Чөпшээрел тыпсыры канчаар чорупа турарын анализтээри дээш, ТР-ниң Экономика яамызы харысалгалыг деп түңнелди кылган. Ынчаарга ниити түңнел: ТР-ниң Экономика яамызы болза, Тывага экономиктиг чаартылгаларның ам-даа езулуг штабы болуп шыдаваан. Анализтээр, сайгарып көөр ажыл ында кылдынмаан.

Хуужудулганың канчаар чорупа турарынга хамаарыштыр ТР-ниң Эт-херекси күркомунга (Н. А. Кадраалиевага) шыңгыы негелделерни Президент Ш. Д. Ооржак кылган. Япониянын дуржулгазын ТР-ниң Президентизи чижек кылдыр айыткан. Кол фондуларны дедир национализастаарының чорудулгазы ында болуп турар, а бисте — күрүнеден ангылаарын чорудуп турар. Бо угланыышкынга профессионал экономистерниң шыңгыы анализи, сайгарып көрүүшкүнү эргежок чугула. Көдээ ажыл-агыйы, үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа яамыларының удуртукчуларының (С. Х. Моңгуш, Н. Б. Дьяков), республикада үндүрүг инспекциязының (Л. А. Мандан-Хорлуунун) адынга шыңгыы шүгүмчүлелдер болган. Республикада үндүрүг онаалгазында болгаш чыылдазында таарымча чок байдалдың чылдагааннарын сайгарып көөрү негеттинип келген.

Өртектер дугайында, тодаргайлаарга, өртектерниң деңдии өзүлдезин кыңчыктырбас, бети-ле дизе, шеглээр дугайында айтырыг чөвүлел хуралга тургустунган. Өртектер талазы-биле күркомунуң (Ю. Н. Хлыбов) специалистериниң санап турарын езугаар алырга, өртектерге контрольду хандырып болур, а ооң эрге-хоойлу баазазы эргежок чугула. Биригээр чугаалаарга, экономиктиг быралар эвес, а күштүг ажыглаар аргалар негеттинип келген.

Адааннажылга, бүдүрүлгениң калбартыр, монополияны (тергиидээшкинни) шеглээр чугула айтырыгларга хамаарыштыр Япониянын дуржулгазы биске солун болур. Ол чурттуң чазаа бодунуң бараан бүдүрүкчүлериниң, сайгарлыкчыларының аразынга адааннажылганы деткип, хөгжүдүпшаан, монополияга удур шыңгыы политиканы чорудуп келген түңнелинде сайгарлыкчы чорук сайзыраан. Бо дуржулга банк чээлизинге база хамааржыр, сөөлгү ылгалы чүгле өске бараан — акша. Чижээ, банк чээлизиниң ставказын 155 хуудан 120 хуу чедир кудуладыр болза, республиканың экономиктиг организмин быжыктырарынга элээн идиги берип болгулуг. Шенелде кылдыр банк чээлизиниң ставказын бир ай хуусаалыг кылдыр чигедирип ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак Тываның банкирлеринге сүмелээн. «Хөй бүдүрүлгелер өлбес кылдыр банк ставказын — хуузун, биригээр чугаалаарга, боой тудуушкунун бичии-ле шеглеп көрүңерем» деп, Президент чугаалаан. Бо сүме хамыктың мурнунда ТР-ниң национал банкызының даргазы Ю. П. Южаковка дорт хамааржыр.

Ниити түңнел чүү дизе, экономиктиг ажылдың ханы анализин шагда-ла тодаргай кылыр ужурлуг турган. Эргелеп башкарылга звенозунда хоочураан азырадыкчы хевээ бүдүрүлгениң өзүлдезинге, кедурлуушкүнүнге кол моондактарның бирээзи болуп турар. Республикага херектиг бюджетти Москвага камгалаар сорулга-биле болдунар азы болдунмас түңү чедип алыры — перспективазы чок орук-тур ийин. Бо бүгү айтырыгларны улам тодаргай сайгарып көөр сорулгалыг экономиктиг улуг хуралды чыылдырары көрдүнүп турар. Чээрби бирги чүс чылда Тываның экономиказының дежээн бо үеде салып турар-дыр бис. Тыва моон соңгаар чүгле чиг эт берикчизи болур бе, азы боду арбын продукция бүдүрүп шыдаар аргалыг болур бе деп мындыг чиңг айтырыг бо үеде тургустунуп турар.

Экономикада четпестер, частырыглар дээш харысалганы тодаргай кижилер — удуртукчулар тус-тузунда хүлээр апаар. Ынчангаш эргелеп башкарылганың адыр бүрүзүнүң ажылының шынарлыг болурунче онза кичээнгейни ТР-ниң Президентизи угландырып турар.

Рита САМБУ.

СИГЕН КЕЗЕР ШӨЛДҮГ БОЛЗА...

Бежен гектар тарылга шөлдүг бис. Үжен баш шээр малывысты, чедип инээвисти кадарарда бажып дозар чаңгыс аъдывыс бар. Амдызында барык-ла орулга чок чорупа тур бис. Кыргып алган дүгүвүстү салар чер чок. Өртек-үнези чер албас. Күрүнеге эът садарга албастаан. Тараа база ындыг. Черле бо байдалдан канчап уштунуп үнери шуут билдинмес. Ыңай-бээр чоруп сайгардыр дээрге, машинам-даа, тракторум-даа чок. Бергези көдергей-дир. Кандыг-чүү-даа болза, арат-тараачының ажыл-агыйлары күрүнеге хамааржыр болгай. Таныдыг, юридиктиг эргелиг болгай бис. Күрүнеден миллиард-миллиард акша негевейн турар мен. Оода трактор садып аар эвээш хуулуг чээли бээрин дилеп турар мен. Ам келгеш, чер үндүрүү төлээр апаар болгай. Ону төлээр акша херек апаар. Сигеним шөлү шуут чок деп болур. Мону кожуунда черни чөп ажыглаар талазы-биле комитет болур-чогуур-биле шиитпирлеп бээринге илеге орар арат мен.

Борис СЕДЕН.

«Сүме» арат-тараачының ажыл-агыйының баштыңы.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының 1996 чылдың апрель 17-де № 19 доктаалынга капсырылга

1996 чылда Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдаларынга хамаарыштыр тус чер чагыргаларының даргаларының тургусканы соңгулда участоктарының ДАҢЗЫЗЫ

КЫЗЫЛ ХООРАЙ

Участоктуң дугаары — 1. Соңгулда участогунуң ады — **Енисей.** Участоктуң девискээри—соңгу талазындан — — Улуг-Хем хем; чөөн талазындан— Кызыл кожууннуң кызыгаары; мурнуу талазындан — 2-ги Серебрянка кудумчуга чедир даг эдээ; барыын талазындан— 2-ги Серебрянка кудумчузунуң саарзык талазындан даг эдээнге чедир болгаш Колхозная кудумчузунга чедир, Колхозная кудумчунуң саарзык талазы 2-ги Серебрянка кудумчудан Каа-Хем хемге чедир, халдавырлыг аарыглар эмнелгезин киирбес. Участоктуң адрези — **Төп электри четкилериниң тудуг эргелелиниң бажыңы.** Телефону — 9-65-04.

2. **Ленинград.** Соңгу талазындан — Каа-Хем хем; чөөн таладан — халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң девискээри Каа-Хем хемден Колхозная кудумчузунга чедир; 2-ги Серебрянка кудумчунуң эжеш талазы шоссе оруктан даг эдээнге чедир; Мурнуу таладан — даг эдээ 2-ги Серебрянка кудумчудан эрги аэропортка чедир; барыын таладан — эрги аэропорттан «Орбита» станциязынга чедир орук **Башкы училищези.** Телефону — 9-78-34.

3. **Школа.** Чөөн таладан — эрги аэропорттан «Орбита» станциязынга чедир орук; мурнуу чүктен —Беспалов кудумчузунуң эжеш талазы эрги аэропорттан Первомайская кудумчуга чедир; барыын таладан — Беспалов кудумчузунуң саарзык талазы Дружба кудумчуга чедир, Чөөн хоорайжыгашты киирбес; соңгу чүктен — Каа-Хем хем. — **№ 11 школа.** Телефону— 2-16-60.

4. **Май бир.** Чөөн таладан —эрги аэропорт; мурнуу чүктен — Фрунзе кудумчузунуң эжеш талазы эгезинден Май бир кудумчузунга чедир, Фрунзе кудумчузундан Беспалов кудумчузунга чедир; соңгу таладан — Беспалов кудумчузунуң саарзык талазы Май бир кудумчудан эрги аэропортка чедир, ооң-биле кады «Спутник» суур девискээринде чуртталга бажыңнары. **Күрүнениң «Тыва» аът азыраар чери.** 2-66-12.

5. **Молодежный.** Чөөн таладан — Чөөн хоорайжыгаш, Май бир кудумчунуң эжеш талазы Каа-Хем хемден Беспалов кудумчузунга чедир; мурнуу чүктен — Беспалов кудумчузунуң эжеш талазы Май бир кудумчузундан Суворов кудумчузунга чедир. Крюков кудумчузунуң эжеш талазы Суворов кудумчузундан Пушкин кудумчузунга чедир; барыын талазындан— Пушкин кудумчузунуң саарзык талазы Крюков кудумчузундан Каа-Хем хемге чедир; соңгу чүктен—Каа-Хем хем. **Красноярскиниң политинститудунуң филиалы.** 3-53-67.

6. **Пушкин.** Чөөн таладан Май бир кудумчунуң эжеш талазы Беспалов кудумчузундан дренаж коллекторунга чедир; мурнуу чүгүнден —дренаж коллектору Май бир кудумчудан Пушкин кудумчузунга чедир, Космонавтылар кудумчузундан Крюков кудумчузунга чедир соңгу таладан —Крюков кудумчузунуң саарзык талазы Пушкин кудумчузундан Суворов кудумчузунга чедир, Беспалов кудумчузунуң саарзык талазы Суворов кудумчузундан Май бир кудумчузунга чедир. **Орук-тудуг участогу № 1.** 3-69-46.

7. **Рабочий.** Чөөн таладан —Пушкин кудумчузунуң эжеш талазы Дружба кудумчудан Пролетарская кудумчуга чедир; мурнуу чүктен — Пролетарская кудумчунуң эжеш талазы Пушкин кудумчузундан Мугур кудумчуга чедир; барыын талазындан — Мугур кудумчунуң эжеш талазы Пролетарская кудумчузундан Дружба кудумчуга чедир; соңгу талазындан— Дружба кудумчунуң саарзык талазы Мугур кудумчудан парк севинге чедир. **№ 4 школа.** 3-23-65.

8. **Пролетарский.** Чөөн таладан — Пушкин кудумчузунуң эжеш талазы Пролетарская кудумчудан Депутатская кудумчуга чедир Депутатская кудумчунуң саарзык талазы Пушкин кудумчузундан Первомайская кудумчуга чедир, Первомайская кудумчунуң эжеш талазы Депутатская кудумчудан Маяковский кудумчузунга чедир; мурнуу талазындан Маяковский кудумчузунуң эжеш талазы Первомайская кудумчудан Пушкин кудумчузунга чедир, Малчын кудумчузунуң эжеш талазы Молодежная кудумчудан Каа-Хем кудумчуга чедир; барыын талазындан Каа-Хем кудумчунуң саарзык талазы Малчын кудумчузундан Пролетарская кудумчуга чедир, Каа-Хем кудумчузундан Пушкин кудумчузунга чедир. **АТБ-2.** 3-23-65.

9. **Ленин.** Соңгу болгаш чөөн талаларындан —Каа-Хем хем, Каа-Хем кудумчузунуң эжеш талазы Дружба кудумчунуң эгезинден; мурнуу чүгүнден — Дружба кудумчунуң эжеш талазы Каа-Хем кудумчузундан Комсомольская кудумчуга чедир; барыын таладан — Комсомольская кудумчунуң саарзык талазы Дружба кудумчудан Улуг-Хем хемге чедир. **Агроуниверситет филиалы.** 3-14-1.

10. **Комсомол.** Чөөн таладан — Мугур кудумчунуң эжеш талазы Дружба кудумчудан Пролетарская кудумчуга чедир, Пролетарская кудумчунуң саарзык талазы мугур кудумчудан Каа-Хем кудумчузунга чедир. Каа-Хем кудумчузунуң эжеш талазы Пролетарская кудумчудан Оюн Күрседи кудумчузунга чедир; мурнуу чүгүнден — Оюн Күрседи кудумчузунуң эжеш талазы Каа-Хем кудумчузундан Космомольская кудумчуга чедир; барыын таладан — Комсомольская кудумчунуң саарзык талазы Оюн Күрседи кудумчузундан Дружба кудумчузунга чедир; соңгу чүгүнден — Дружба кудумчунуң саарзык талазы Комсомольская кудумчудан Мугур кудумчуга чедир. **Эрги ДОСААФ бажыңы.** 2-51-27.

11. **Октябрь.** Чөөн таладан—Комсомольская кудумчунуң эжеш талазы Улуг-Хем хемден Кочетов кудумчузунга чедир; мурнуу чүгүнден — Кочетов кудумчузунуң эжеш талазы Комсомольская кудумчудан Чехов кудумчузунга чедир; барыын таладан — Чехов кудумчузунуң саарзык талазы Кочетов кудумчузундан Ленин кудумчузунга чедир. Ленин кудумчузунуң саарзык талазы Чехов кудумчузундан Гагарин кудумчузунга чедир. Гагарин кудумчузунуң саарзык талазы Ленин кудумчузундан Щетинкин-Кравченко кудумчузунга чедир, Щетинкин-Кравченко кудумчузунуң саарзык талазы Гагарин кудумчузундан Чүлдүм кудумчузунга чедир, Чүлдүм кудумчузунуң саарзык талазын Щетинкина-Кравченко кудумчузундан Улуг-Хем хемге чедир, Соңгу чүгүнден — Улуг-Хем хем. **Республиканың хереглекчилер ниитилелиниң бажыңы.** 2-11-88.

12. **Строительный.** Чөөн таладан — Комсомольская кудумчунуң эжеш талазы Кочетов кудумчузундан Оюн Күрседи кудумчузунга чедир; мурнуу чүгүнден—Оюн Күрседи кудумчузунуң саарзык талазы Комсомольская кудумчудан Чүлдүм кудумчузунга чедир; барыын талазындан — Чүлдүм кудумчузунуң саарзык талазы Оюн Күрседи кудумчузундан Дружба кудумчуга чедир, Дружба кудумчунуң саарзык талазы Чүлдүм кудумчузундан Тыва эки турачылар кудумчузунга чедир, Тыва эки турачылар кудумчузунуң саарзык талазы Дружба кудумчудан Кочетов кудумчузунга чедир; соңгу чүгүнден—Кочетов кудумчузунуң саарзык талазы Тыва эки турачылар кудумчузундан Комсомольская кудумчуга чедир. **«Тыва тудуг» каттыжыышкынның бажыңы.** 4-18-32.

13. **Төп.** Чөөн талазы — Чүлдүм кудумчузунуң эжеш талазы Улуг-Хемден Щетинкин-Кравченко кудумчузунга чедир, Щетинкин-Кравченко кудумчузунуң эжеш талазы Чүлдүм кудумчузундан Гагарин кудумчузунга чедир, Гагарин кудумчузунуң эжеш талазы Щетинкин-Кравченко кудумчузундан Ленин кудумчузунга чедир; мурнуу талазы — Ленин кудумчузунуң эжеш талазы Гагарин кудумчузундан көвүрүгже орукка чедир; барыын талазы — көвүрүгже орук; соңгу талазы — Улуг-Хем. **Улусчу чогаадылга бажыңы.** 3-21-35.

14. **Чүлдүм.** Чөөн талазы — Октябрьская кудумчунуң эжеш талазы Кочетов кудумчузундан Найырал кудумчузунга чедир, Найырал кудумчузунуң эжеш талазы Октябрьская кудумчудан Чүлдүм кудумчузунга чедир. Чүлдүм кудумчузундан эжеш талазы Найырал кудумчудан Оюн Күрседи кудумчузунга чедир; мурнуу талазы — Оюн Күрседи кудумчузунуң эжеш талазы Чүлдүм кудумчузундан Титов кудумчузунга чедир; барыын талазы — Титов кудумчузунуң саарзык талазы Оюн Күрседи кудумчузундан Кочетов кудумчузунга чедир; соңгу талазы — Кочетов кудумчузунуң саарзык талазы Титов кудумчузундан Октябрьская кудумчузунга чедир. **№ 1 школа,** 3-08-67.

15. **Чехов.** Чөөн талазы — Титов кудумчузунуң эжеш талазы Кочетов кудумчузундан Оюн Күрседи кудумчузунга чедир; мурнуу талазы — Оюн Күрседи кудумчузунуң эжеш талазы Титов кудумчузундан Бухтуев кудумчузунга чедир; барыын талазы—Бухтуев кудумчузунуң саарзык талазы Оюн Күрседи кудумчузундан Кочетов кудумчузунга чедир; соңгу талазы — Кочетов кудумчузунуң саарзык талазы Бухтуев кудумчузундан Титов кудумчузунга чедир. **№ 15 школа,** 3-16-55.

16. **Учебный.** Соңгу талазы — Ленин кудумчузунуң саарзык талазы төнчүзүнден Чехов кудумчузунга чедир; чөөн талазы — Чехов кудумчузунуң эжеш талазы Ленин кудумчузундан Кочетов кудумчузунга чедир, Кочетов кудумчузунуң эжеш талазы Чехов кудумчузундан Бухтуев кудумчузунга чедир, Бухтуев кудумчузунуң эжеш талазы Кочетов кудумчузундан дренаж коллекторунга чедир; мурнуу талазы— дренаж коллектору Бухтуев кудумчузундан Салчак Тока кудумчузунуң төнчүзүнге чедир; барыын талазы — көвүрүгже орук. **ОПТУ 1,** 3-06-55, 3-05-01.

17. **Заводской.** Чөөн талазы Тоңмас-Суг дамырак болгаш көвүрүгже орук; мурнуу талазы — Горная кудумчунуң эжеш талазы № 84-тен төнчүзүнге чедир; соңгу болгаш барыын талалары — Улуг-Хем. **Алгы заводу.** 3-02-74.

18. **Малчын.** Чөөн талазы — Первомайская кудумчунуң эжеш талазы Маяковский кудумчузундан Фрунзе кудумчузунга чедир; мурнуу талазы — хоорайның мурнуу кызыгаары; барыын талазы — Титов кудумчузунуң саарзык талазы Оюн Күрседи кудумчузунга чедир; соңгу талазы — Оюн Күрседи кудумчузунуң саарзык талазы Титов кудумчузундан Каа-Хем кудумчузунга чедир, Каа-Хем кудумчузунуң эжеш талазы Оюн Күрседи кудумчузундан Малчын кудумчузунга чедир, Малчын кудумчузунуң саарзык талазы Каа-Хем кудумчузундан Молодежный кудумчузунга чедир, Маяковский кудумчузунуң саарзык талазы Пушкин кудумчузундан Первомайская кудумчузунга чедир. **АТБ-1.** 3-30-23, 3-18-10.

19. **Пионерский.** Чөөн талазы — Титов кудумчузунуң эжеш талазы Кечил-оол кудумчузундан хоорайның мурнуу кызыгаарынга чедир; мурнуу талазы — хоорайның мурнуу кызыгаары Титов кудумчузундан Межмикрорайонная кудумчуга чедир; барыын талазы — Межмикрорайонная кудумчу Кечил-оол кудумчузундан хоорайның мурнуу кызыгаарынга чедир; соңгу талазы — Кечил-оол кудумчузунуң саарзык талазы Межмикрорайонная кудумчудан Титов кудумчузунга чедир (Калинин кудумчузунда 10, 12, 14, Кечил-оол кудумчузунда 5а бажыңнар хамаарышпас), а ол ышкаш ОСТУ-нуң чуртталга бажыңнары, эмчи училищезиниң Кечил-оол 2-де общежитиези, Калинин 2а-да общежитие, Кечил-оол 1 а-да, Калинин 26-да чуртталга бажыңнары. **№ 3 школа,** 6-14-60.

20. **Советский.** Кечил-оол кудумчузунда 5а, 7, 7а, 7б, 7е, 9, 11 дугаарлыг чуртталга бажыңнары, автоорук техникумунуң общежитиези, Калинин кудумчузунда 10, 12, 14, 16, 20, 22, 24а, 24б бажыңнар кирер. **Автоорук техникуму,** 6-15-58.

21. **Геологический.** Чөөн талазы — Бухтуев кудумчузунуң эжеш талазы дренаж коллекторундан Оюн Күрседи кудумчузунга чедир, Оюн Күрседи кудумчузунуң эжеш талазы Бухтуев кудумчузундан Советская кудумчуга чедир, Советская кудумчунуң эжеш талазы Оюн Күрседи кудумчузундан Кечил-оол кудумчузунга чедир, мурнуу талазы — Кечил-оол кудумчузунуң эжеш талазы Советская кудумчудан Лопсанчап кудумчузунга чедир; барыын талазы — Лопсанчап кудумчузунуң саарзык талазы Кечил-оол кудумчузундан Горная кудумчуга чедир, Горная кудумчунуң саарзык талазы Лопсанчап кудумчузундан Улуг-Хемская кудумчуга чедир, Улуг-Хемская кудумчунуң саарзык талазы Горная кудумчудан дренаж коллекторунга чедир; соңгу талазы — Тоңмас-Суг дамырактан эгелээш Лопсанчап кудумчузунда 13, 15, 17, Калининде 24, 26, 26а, 28, 30, Кечил-оолда 19 бажыңнар, Лопсанчап кудумчузунда 2 дугаар бажыңда общежитие киириштир. **Лаборатория-камералдыг корпус.** 2-15-92, 2-13-48.

22. **Калинин.** Чөөн талазы Улуг-Хемская кудумчунуң эжеш талазы дренаж коллекторундан Горная кудумчуга чедир, Горная кудумчунуң эжеш талазы Улуг-Хемская кудумчудан Лопсанчап кудумчузунга чедир. Лопсанчап кудумчузунуң эжеш талазы Горная кудумчудан Калинин кудумчузунга чедир; мурнуу талазы — Калинин кудумчузу Лопсанчап кудумчузундан Московская кудумчуга чедир; барыын талазы — Московская кудумчунуң саарзык талазы Калинин кудумчузундан Салчак Тока кудумчузунга чедир; соңгу талазы — дренаж коллектору Московская кудумчудан Улуг-Хемская кудумчуга чедир, Лопсанчап 2-де общежитие кирбес. **Санэпидстанция,** 3-26-17

23. **Найырал.** Лопсанчап кудумчузунда 25, 25/1, 27, 27/2, 29, 29/1, 29/2, 31, 33, 40, 42 бажыңнар, Калининиң кудумчузундан хоорайның мурнуу кызыгаарынга чедир. **№ 9 школа.** 6-10-52.

24. **Горный.** Калинин кудумчузунда 1, 1а, 3, 3а, 3б, 5, 5а, 5/1, 5/2, 7, 7а бажыңнар кирер. **ОПТУ-4,** 3-42-09.

25. **Московский.** Московская кудумчуда 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106/1, 107, 107/1, 108, 108/1, 109, Ангарск бульварында 8, 10, 25/1, 27, 27/1, 27/2, 27/3, 29, 29/1 бажыңнар кирер. **№ 5 школа.** 3-28-72.

26. **Розенский.** Соңгу талазы — Южная кудумчунуң саарзык талазы Московская кудумчудан төнчүзүнге болгаш Улуг-Хемге чедир; чөөн талазы — Московская кудумчунуң эжеш талазы Горная кудумчудан хоорайның мурнуу кызыгаарынга чедир; мурнуу талазы — хоорайның мурнуу кызыгаары; барыын талазы— **Тыва радиотөптүң хүлээп алыр радиостанциязы** (авиабүдүрүлгениң общежитиези кирбес.)

27. **Правобережный.** Күрүнениң комплекстиг уксаажыдылга каттыжыышкынындан дилги фермазынга чедир хем ол чарыында чуртталга бажыңнары. **«Енисей» КБ.** 9-06-82.

28. **Больничный.** Бүгү чыттырып эмнээр эмнелгелер, эмнелге комплекизи, уруглар эмнелгези, № 1,2 божудулга бажыңнары, № 1, 2 терапия, халдавырлыг аарыглар эмнелгези, гинекология, ИХМ эмнелгези, психэмнелге. **Республика эмнелгези,** 3-74-10.

29. **Профэвилели.** Бүгү-ле диспансерлер (вендиспансер, онкодиспансер, тубдиспансер). **Тубдиспансер.** 3-24-10.

30. **Лопсанчап.** Лопсанчап кудумчузунда 35/1, 35/2, 37, 37/1, 37/2, 37/3, 39, 41, 44, 44/1 чуртталга бажыңнары. **№ 9 школа.** 6-10-52.

БАЙ-ТАЙГА КОЖУУН

31. **Тээли.** Тээли суурнуң девискээри. **Тээлиде көдээ Культура бажыңы.** 2-09.

32. **Ээр-Хавак.** Ээр-Хавак сумузунуң девискээри. **Ээр-Хавак сумунуң чагырга бажыңы,** 5-12.

33. **Шуй.** Шуй суур, Шуй-Аксы суур девискээри, Шуй-Ишти, Бавыдай Ак-Хем, Чиңге-Каът, Чаңгыс-Терек, Базырак-Адаа, Базырак-Үстү деп черлер. **Шуй суурда ККБ.**

34. **Бай-Тал.** Бай-Тал сумунуң девискээри **Бай-Тал суурда көдээ Культура бажыңы.** 1-50.

35. **Шивилиг.** Шивилиг аржаанның девискээри. **Шивилиг аржаан. Рация.**

36. **Кызыл-Даг.** Кызыл-Даг сумунуң девискээри. **Кызыл-Даг суурда көдээ Культура бажыңы.** 1-20.

37. **Дапсы-Аксы.** Дапсы-Аксы суурнуң девискээри. **Дапсы-Аксы суурда көдээ Культура бажыңы. Рация.**

38. **Туралыг.** Туралыг, Хөл-Бажы, Сукпак, Даштыг-Хөл, Ооначы, Үстүү-Шивилиг, Борлуг-Хову, Ортаа-Хову, Кара-Хөл деп черлерниң девискээри. **Туралыг деп чер. Рация.**

39. **Дружба.** Найырал суурнуң, Ээр-Хавак сүт-бараан фермазының девискээри, Эдер-Куй, Шат, Дөң-Терек деп черлер. **Ээр-Хавак суурда клуб,** 21-1-97.

БАРЫЫН-ХЕМЧИК КОЖУУН

40. **Кызыл-Мажалыктың Барыын.** Чадамба кудумчузунуң солагай талазындан эгелээш, мелсугтудугнуң төнчүзүнге чедир Кызыл-Мажалык суурнуң барыын кезии, **Кызыл-Мажалык суурнуң Культура бажыңы.** 21-8-70.

41. **Кызыл-Мажалыктың Чөөн.** Чадамба кудумчузунуң оң талазындан эгелээш, нефтебаазага чедир дөгерезин кииириштирбишаан, Кызыл-Мажалык суурнуң Чөөн кезии. **Уругларның болгаш аныяктарның спорт школазы.** 2-16-63.

42. **Аксы-Барлык.** Аксы-Барлык сумузунуң девискээри. **Суму чагыргазының бажыңы,** 21-4-59.

43. **Аянгаты.** Аянгаты сумузунуң девискээри. **Суму чагыргазының бажыңы.** 21-6-05.

44. **Дөң-Терезин.** Дөң-Терезин суурнуң девискээри, Алаш аксы, Долаан-Кара, Алаш, Алаак, Эдегей деп черлер. **Суму чагыргазының бажыңы.** 21-4-62.

45. **Мунгаш-Ак.** Улуг-Ак, Мунгаш-Ак, Үстүү Кара-Кара Суглар, Алаш деп черлерниң девискээри, **Мунгаш-Ак магазини.**

46. **Хөнделең.** Хөнделең суму девискээри. **Чагырга бажыңы.** 21-7-06.

47. **Кызыл-Тайга.** Деле-Хөл Аксы, Шылаяктар Чолалыг, Тайгылыг, Кызыл-Хая, Корганнар, Алдын-Чоргал, Үстүү-Чоргал деп черлерниң девискээри. **Хойжу турлаг (Кызыл-Тайга деп чер).**

48. **Барлык.** Барлык суурнуң девискээри, Калбак-Тей, Өртен-Тей, Төп-Шаң, Огород, Хөнделең-Аксы, Бедик-Дөң деп черлер. **Барлык суурда көдээ культура бажыңы.** 21-4-37.

49. **Бижиктиг-Хая.** Бижиктиг-Хая девискээри, Аглы-Шат, Шыраа-Булак, Арга-Чарык, Доора-Даг, Сарыг-Хову, Хову-Шөл деп черлер. **Бижиктиг-Хая суурда клуб.** 21-7-00.

50. **Шекпээр.** Шекпээр сумунуң девискээри, **Суму чагыргазының бажыңы,** 21-7-09.

51. **Эрги-Барлык.** Эрги-Барлык сумунуң девискээри. **Көдээ культура бажыңы.** 21-7-07.

52. **Чыраалыг-Ой,** Баян-Кол, Теректиг, Узун-Сайыр, Үзүк-Аксы. **Хойжу кодан (В. Т. Монгуш).** Рация.

АК-ДОВУРАК ХООРАЙ

53. **Ак-Довурактың Төп.** Төп кудумчуда № 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16; ВЛКСМ-ниң 50 чылы кудумчуда № 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8; Данзырык-Калдар-оол кудумчуда №№ 91, 93, 94, 95. **Культура ордузу.** 14—07.

54. **Ак-Довурактың Школа.** Комсомольская кудумчуда № 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10; Энергетиктер кудумчузунда №№ 2, 4, 6, 7, 8; РЭС-2-ниң бажыңы, ПТУ-3-түң ниити чуртталга бажыңы. **ПТУ-3.** 11—85.

55. **Ак-Довурактың Чкалов.** Молодежная кудумчу — № 11 бажыңдан № 45 бажыңга чедир солагай талазы, Горький кудумчузу, Спортивная кудумчузу, Лермонтов кудумчузу, Заводская кудумчузу 32, 34, 36. 38, Ленин кудумчузунда № 65 бажыңдан № 73 бажыңга чедир, Строительная кудумчузунда № 66, 68, 70, 72, 74, 76, 79, 81, 83, 85 бажыңдан, Фестивальная, Идегел кудумчулары. **«Тудугжу» культура бажыңы.** 10—25.

56. **Ак-Довурактың Мурнуу.** Молодежная кудумчунуң 32 дугаарлыг бажыңынга чедир, Ленин кудумчузунуң Молодежная кудумчузунуң белдиринге чедир, Строительная кудумчунуң Молодежная кудумчузунуң белдиринге чедир оң талазы, Комаров, Асбестовая, Майская, Заречная, Ипподромная, Степная, Набережная, Рабочая кудумчулары, Проточная, Безымянная, Гагарин кудумчуларында 10, 14, 62 бажыңнар, **№ 2 ортумак школа.** 11—63.

57. **Ак-Довурактың Транспорт.** Чкалов кудумчузунуң оң талазы, Пушкин, Данзырын-Калдар-оол, Дорожная, Транспортная, Нагорная, Полевая, Луговая, Шангыр, Каменистая, Горная, Молодежная кудумчулары № 32, 34, 36, 38, 40, 42, Гагарин кудумчузу 39, 41, **Ак-Довурак АТБ.** 15—00.

58. **Ак-Довурактың Юбилей.** Юбилей кудумчузу № 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, **«Тыва даг-дүгү тудугнуң бажыңы.** 18—29.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК КОЖУУН

59. **Чадаананың Чөөн.** Промышленная кудумчузунда № 2 бажыңдан № 26 бажыңга чедир, С. Тока, Подгорная, Луговая, Зеленая, О. Күрседи, Малчын кудумчуларында № 2 бажыңдан № 12 бажыңга чедир, тууйбу сарайы, Алдан-Маадыр, Советская кудумчулары № 2—6, 1—19, Чүрмит-Дажы кудумчузу №№ 1-ден 47-ге, № 2-ден № 46-га чедир, Лермонтов, Безымянная, Оросительная кудумчулары. **Чадаана арга-ыяш ажыл-агыйының конторазы,** 21-6-53.

60. **Чадаананың Соңгу.** Победа, Чүрмит-Дажы кудумчуларда №№ 49—87, 48—84 бажыңнарның солагай талазы, Комсомольская, Новая, Сельская кудумчулар (Победа кудумчудан төнчүзүнге чедир), Чүргүй-оол, Чапаев, Колхозная, Транспортная, Первомайская кудумчулар (Победа кудумчузундан төнчүзүнге чедир). Лихачев, Садовая, Мир кудумчулары (Чүрмит-Дажы кудумчузундан төнчүзүнге чедир), Чадаана доора кудумчу, Октябрьның 60 чылы, Советская кудумчулары (Победа кудумчузундан төнчүзүнге чедир), хооргаз, септелге-тудуг бүдүрүлгези, нефтебааза. **Орук-септелге тудуг эргелелиниң конторазы.** 22-2-47.

61. **Чадаананың Төп.** Лесная, Набережная, Октябрь кудумчулары, Чадаана, Горький, Пушкин, Малчын, Мугур кудумчулар (Үлетпүр кудумчузунуң эгезинден төнчүзүнге чедир), Ленин, Водхоз, Н. Рушева, Суворов. Чүрмит-Тажы кудумчулары (Үлетпүрден Тиилелгеге чедир). Ажылчын №№ 2-6. 1-5, Киров кудумчузу, Чадаана хоорай. **Культура бажыңы,** т. 21-0-80.

62. **Чадаананың Шахтер.** Сельская, С. Бүрзекей, Найырал, Интернационал, Горький кудумчулары. Май 1. Совет, Шахтер, Мугур кудумчулар. Тиилелге кудумчузунуң оң талазы, Вокзал, Тиилелгениң 40 чылы, Пионер, Совет Тываның 40 чылы, Комаров, Хемчик, Тудугжу, Совет Тываның 10 чылы кудумчулар. Чадаана хоорай. **№ 6 ОПТУ-нуң бажыңы.** т. 21-9-77.

63. **Бажың-Алаак,** Бажың-Алаак сумузунуң девискээри ККБ. т. 22-3-34.

64. **Теве-Хая.** Теве-Хая сумузунуң девискээри. ККБ. т. 21-4-95.

65. **Хөндергей.** Хөндергей сумузунуң девискээри. ККБ. т. 21-04-09.

66. **Хайыракан.** Хайыракан сумузунуң девискээри. ККБ. т. 21-4-51.

67. **Чыраа-Бажы.** Чыраа-Бажы сумузунуң девискээри. ККБ. т. 21-3-84.

68. **Чыргакы.** Чыргакы сумузунуң девискээри. т. 21-7-82.

69. **Хорум-Даг.** Хорум-Даг сумузунуң девискээри. ККБ. т. 21-4-44.

70. **Шеми.** Шеми сумузунуң девискээри. ККБ. т. 21-4-56.

71. **Баян-Тала.** Баян-Тала сумузунуң девискээри. ККБ. т. 22-1-85.

72. **Ийме.** Ийме сумузунуң девискээри. ККБ. Рация.

КАА-ХЕМ КОЖУУН

73. **Суг-Бажы.** Суг-Бажы сумузунуң девискээри. **Суг-Бажы суму чагыргазының бажыңы.** т. 97-117, 97-149.

74. **Бүрен-Хем.** Бүрен-Хем сумузунуң девискээри. **Бүрен-Хем суму чагыргазының бажыңы.** т. 97-320, 97-344.

75. **Кундустуг.** Кундустуг сумузунуң девискээри. **Кундустуг сумузунуң чагырга бажыңы.** т. 90-134.

76. **Бояровка.** Бояровка сумузунуң девискээри. **Бояровка суму чагыргазының бажыңы** т. 94-149, 94-159.

77. **Мерген.** Мерген сумузунуң девискээри. **Мергенде клуб.** т. 22-393.

78. **Кок-Хаак.** Кок-Хаак сумузунуң девискээри, **Көк-Хаак сумузунуң Культура бажыңы.** т. 98-117.

79. **Сарыг-Септиң Барыын,** Сарыг-Сеп суурнуң барыын кезиниң девискээри Горький кудумчузунуң солагай талазындан. **ККБ.** т. 22-551.

80. **Сарыг-Септиң Чөөн,** Сарыг-Сеп суурнуң чөөн талазының девискээри, Горький кудумчузунуң оң талазындан. Первомайский 22-де. **Орук-септелге тудуг участогунуң конторазы.** т. 22-403.

81. **Дерзиг-Аксы.** Дерзиг-Аксы сумузунуң девискээри. **Дерзиг-Аксында инвалид уруглар бажыңының конторазы.** т. 99-136.

82. **Бүрен-Аксы.** Бүрен-Аксы сумузунуң девискээри. **Бүрен-Аксы суурда ККБ.** т. 95-112.

83. **Авыйган.** Авыйган арбанның девискээри. **Авыйган суурнуң клуву.** т. 93-135.

84. **Сизим.** Сизим сумузунуң девискээри. **Сизим сумузунуң чагырга бажыңы.** . 95-130.

85. **Эржей.** Эржей суурнуң девискээри. **Эржей суурнуң клуву.** т. 95-130.

86. **Үжеп-Аксы.** Үжеп-Аксы суурнуң девискээри. **Үжеп-Аксы суурда клуб.** Рация.

87. **Бүрен-Бай-Хаак.** Бүрен-Бай-Хаак сумузунуң девискээри. **Бүрен-Бай-Хаак сумузунуң чагырга бажыңы.** т. 93-123, 93-113.

88. **Ильинка.** Ильинка сумузунуң девискээри. **Ильинка суму чагыргазының бажыңы.** т. 96-132, 96-148.

КЫЗЫЛ КОЖУУН

89. **Каа-Хемниң Барыын,** Шахтер кудумчузундан Енисей хемге чедир Каа-Хем суурнуң соңгу талазы, Таежная кудумчузундан Свободная кудумчузунга чедир Каа-Хем суурнуң барыын талазы, «Серебрянка» профилакторий, Каа-Хемниң кежиинге чедир чуртталга бажыңнары, «Уш-Белдир» курорт, «Кок-Тей» совхозтуң СБФ. **«Мир» Культура бажыңы.** т. 91-4-55.

90. **Каа-Хемниң Чөөн,** Таежная кудумчузунуң солагай талазындан Малчын кудумчузунга чедир Каа-Хем суурнуң чөөн талазы. **«Каа-Хем» АН-ниң бажыңы.** т. 91-4-37.

91. **Кара-Хаак.** Кара-Хаак сумузунуң девискээри. ККБ. т. 3-32-19.

92. **Сукпак.** Сукпак сумузунуң девискээри. ККБ. т. 3-83-45.

93. **Кур-Чер.** Кур-Чер сумузунуң девискээри. ККБ. т. 3-21-13.

94. **Шамбалыг.** Шамбалыг сумузунуң девискээри. ККБ. т. 3-76-17.

95. **Шынаа.** Шынаа сумузунуң девискээри. ККБ. т. Рация.

96. **Элегес-Аксы.** Элегес-Аксы сумузунуң девискээри. ККБ. т. 3-43-59.

97. **Терлиг-Хая.** Терлиг-Хая сумузунуң девискээри. ККБ. т. 3-61-88.

98. **Баян-Кол.** Баян-Кол сумузунуң девискээри. ККБ. т. 3-63-47.

99. **Черби.** Черби сумузунуң девискээри. ККБ. т. 3-22-38.

100. **Чедер.** «Чедер» курорттуң девискээри. **«Чедер» курортта Культура бажыңы.**

МӨҢГҮН-ТАЙГА КОЖУУН

101. **Кызыл-Хая.** Мөгөн-Бүрен сумузунуң девискээри. ККБ. Рация.

102. **Тоолайлыг.** Тоолайлыг арбанның девискээри. **Ында кызыл-булуң.** Рация.

103. **Мугур-Аксы.** Каргы сумузунуң девискээри. **Мугур-Аксында ККБ.** т. 3-68.

ӨВҮР КОЖУУН

104. **Сарыг-Хөл.** Сарыг-Хөл сумузунуң девискээри. **Амдайгын суур.** Рация.

105. **Чаа-Суур.** Чаа-Суур сумузунуң девискээри. **Чаа-Суур.**

106. **Дус-Даг.** Дус-Даг сумузунуң девискээри. **Торгалыг суур.**

107. **Хандагайты.** Хандагайты сумузунуң девискээри. **Хандагайты суур.** 21-2-17.

108. **Солчур.** Солчур сумузунуң девискээри. **Солчур суур.** 21-1-82.

109. **Саглы.** Саглы сумузунуң девискээри. **Саглы суур.** Рация.

БИИ-ХЕМ КОЖУУН

110. **Туранның соңгу.** Майская, Ленин, Щетинкин, Загороднаядан Титов кудумчузу чедир, Найырал № 1-ден, Пролетарская № 1 болгаш 2-ден, Комсомольская № 1—2-ден Титов кудумчузу чедир; Баранов, Загородная кудумчулары; Больничный мугуру, Титов № 1, 2-ден Октябрьская кудумчузунга чедир. **Арга-ыяш пунктузунуң кызыл-булуңу.** 21-6-85.

111. **Туранның Барыын.** Октябрь, Колхозная, Новая, Молодежная, Спортивная, Красноармейская, Тыва эки турачыларның, Горная; Титов, Советская болгаш Кызыл партизаннарның кудумчулары: Октябрьская кудумчузундан төнчүзүнге чедир Авиационный, Строительный, Норкин, Данилкин, Степной, Полевой, Весенний мугурлары. **«Колос» КБ.** 21-1-93.

112. **Туранның Төп.** Майская, Ленин, Щетинкин, Дружба, Пролетарская, Титов кудумчузундан Советская чедир; Кызыл партизаннарның № 1, 2 болгаш Советская № 1-ден Октябрьская кудумчузунга чедир; Кочетов, Совхозная кудумчулары; Солнечный, Зеленый, Мирный мугурлары; «Кызыл тараачын» к/б № 2 бригада. **ДЮЦ.** 21-5-48.

113. **Туранның Мурнуу.** Майская, Ленин, Щетинкин, Найырал, Пролетарская, Комсомольская, Советская эгезинден төнчүзүнге чедир; Пушкин, Рабочая, Шоссейная кудумчулары; Нефтебааза, Кудурук, эрги кажаа деп черлер; «Кызыл тараачын» к/б бригада № 1. **Тараа хүлээп алыр пунктунуң кызыл-булуңу.** 21-6-78.

114. **Найырал,** Найырал суурнуң болгаш Кудук, Туран бедии, Тараскыр деп черлерниң девискээри. **Найырал суурнуң клуву.** 21-1-65.

115. **Билелиг.** Билелиг суурнуң девискээри. **Билелиг суурнуң клуву.** 21-7-11.

116. **Шивилиг.** Шивилиг суурнуң девискээри, эрги Шивилиг деп чер. **Шивилиг суурнуң клуву,** 46-8-46.

117. **Аржаан.** Аржаан суурнуң девискээри, «Өөк» к/б хойжу коданнары. **Аржаан суурнуң Культура бажыңы,** 42-5-00.

118. **Чкаловка.** Чкаловка, Шанактаровка суурларның девискээри. **Чкаловка суурнуң клуву,** тел. 42-5-12.

119. **Тарлаг.** Тарлаг сумузунуң девискээри, **Тарлаг суурнуң Культура бажыңы.** 47-9-14.

120. **Өөк.** Өөк сумунуң девискээри, **Өөк суурнуң Культура бажыңы.** 44-6-34.

121. **Хадын.** Хадын сумузунуң девискээри, **Хадын суурнуң Культура бажыңы.** 43-4-96.

122. **Сөөш.** Сөөш сумунуң девискээри, **Сөөш суурнуң Культура бажыңы.** 45-6-85.

123. **Сесерлиг.** Сесерлиг сумунуң девискээри. **Чагырга чериниң бажыңы.** 44-6-20.

124. **Ээрбек.** Ээрбек сумузунуң девискээри. **Ээрбек суурнуң Культура бажыңы. 49-1-43.**

125. **Хүт.** Хүт суурнуң девискээри. **Хүт суурнуң Культура бажыңы.** Рация.

126. **Севи.** Севи суурнуң девискээри, Чазыра, Половинка деп черлер. **Севи суурнуң клуву.** Рация.

127. **Больничный.** Туран хоорайда кожуун эмнелгезиниң бүгү салбырлары: Лермонтов, Декабристер, Есенин, Комсомольская, Тиилелгениң 30 чылы, Совет Тываның 30 чылы кудумчулар: Ленин № 1, 2 болгаш Майская № 1, 2-ден Загородная кудумчузунга чедир: Березовый мугуру. **Кожуун эмнелгезиниң административтиг бажыңы.** 21-1-78.

СҮТ-ХӨЛ КОЖУУН

128. **Алдан-Маадыр.** Алдан-Маадыр сумунуң девискээри. **Культура бажыңы.** 3-54.

129. **Ак-Даш.** Ак-Даш сумунуң девискээри. **Ак-Даштың көдээ клуву.** 3-46.

130. **Бора-Тайга.** Бора-Тайга сумунуң девискээри. **Культура бажыңы.** 2-23.

131. **Ишкин.** Хөр-Тайга сумунуң девискээри. **Хөр-Тайганың Культура бажыңы.** 3-88.

132. **Кызыл-Тайга.** Кызыл-Тайга, Ак-Тал суурларның девискээри, Кызаа-Шыгы, Хемчик деп черлер. **Кызыл-Тайганың Культура бажыңы.** 1-98.

133. **Кара-Чыраа.** Кара-Чыраа сумунуң девискээри. **Культура бажыңы.** 3-59.

134. **Суг-Аксы.** Суг-Аксы сумунуң девискээри. **Өртең-Арыг хойжу бригаданың төвү.** 1-98.

135. **Үстүү-Ишкин.** Үстүү-Ишкин суурнуң девискээри.

ТАҢДЫ КОЖУУН

136. **Бай-Хаак.** Бай-Хаак сумузунуң девискээри, Уургайлыгда арат, тараачын ажыл-агыйлар. **Бай-Хаак, ККБ,** 2-14-45.

137. **Дүрген.** Дүрген сумузунуң девискээри, пионер лагери, Чагытайда АТА, Дүрген суур. ККБ. 2-91-89.

138. **Сосновка** суурнуң девискээри, Бай-Даг деп черде малчын кодан, Кара-Сугда мыйыстыг бода мал коданының, КТЭ-ниң дузалал ажыл-агыйының, Чагытайда чылгычылар турлаглары. **Сосновка суур, ККБ,** 2-84-17.

139. **Хадың-Аксы.** Хадың-Аксы арбанның девискээри, Кызыл-Эрик, Кара-Чыраа деп черлерде № 3 бригада. **Хадың-Аксы суур. ККБ.**

140. **Кызыл-Арыг.** Кызыл Арыг арбанның девискээри. **Кызыл-Арыг суур, ККБ.** 2-53-64.

141. **Балгазын.** Балгазын суурнуң, Краснояровка СБФ-тиң, Марачевка деп черниң, малчын коданнар девискээри. **Балгазын суур, ККБ.** 2-51-14.

142. **Сой.** Сой суурнуң девискээри. **Сой суур, санаторий залы,** 2-53-72.

143. **Арыг-Бажы.** Арыг-Бажы сумузунуң девискээри. **Арыг-Бажы суур. ККБ.** 2-42-19.

144. **Межегей.** Межегей сумузунуң девискээри. **Межегей суур. ККБ.** 2-21-19.

145. **Успенка.** Успенка сумузунуң девискээри. **Успенка суур. ККБ.** 2-31-21.

146. **Кочетово.** Кочетово сумузунуң девискээри. **Кочетово суур,** 2-71-28.

147. **Дус-Хөл.** Дус-Хөлдүң курорт девискээри. (Сватиково). **Дус-Хөл хөл.**

ТЕС-ХЕМ КОЖУУН

148. **Самагалдай.** Самагалдай суурнуң, «Сайлык» пионер лагериниң, араттар коданнарының девискээри. **Самагалдай суму чагыргазының бажыңы.** 21-6-98.

149. **Берт-Даг.** Берт-Даг сумузунуң девискээри. **Берт-Даг сумузунуң чагыргазының бажыңы.** 21-7-03.

150. **Чыргаланды.** Чыргаланды сумузунуң девискээри. **Чыргаланды суму чагыргазының бажыңы.** 21-6-93.

151. **Шуурмак.** Шуурмак сумузунуң, Куранның девискээри. **Шуурмак суму чагыргазының бажыңы.** 21-4-72.

152. **Ү. Шынаа.** Ү. Шынаа сумузунуң девискээри. **Ү. Шынаа суму чагыргазының бажыңы.** 21-3-66.

153. **О. Шынаа.** О. Шынаа сумузунуң девискээри. **О. Шынаа суму чагыргазының бажыңы. Рация.**

154. **Ак-Эрик.** Кызыл-Чыраа сумузунуң девискээри. **Кызыл-Чыраа суму чагыргазының бажыңы.** 21-1-49.

ТОЖУ КОЖУУН

155. **Тоора-Хем.** Тоора-Хем суурнуң, Арбык, Ээн-Суг девискээри. **Тоора-Хем суур. ККБ.** 2-12-79.

156. **Салдам.** Салдам суурнуң, Ушпе-Хөл, Кадыш-Хөл, Доруг-Хөл, Олбук хөлдериниң девискээри. **Салдам суур. аңныыр-тывыш үлетпүр ажыл-агый кооперативи.** 2-13-12.

157. **Адыр-Кежиг.** Адыр-Кежиг сумузунуң, «Тоора-Хем» совхозтуң мал болгаш иви фермаларының, Азас хөлдүң арат ажыл-агыйларының девискээри, **Адыр-Кежиг суур. суму чагыргазының бажыңы.** 2-14-07.

158. **Хамсыра.** (Чазылар). Хамсыра суурнуң иви фермаларының девискээри. **Хамсыра суур. көдээ клуб, Рация.**

159. **Ий.** Ий сумузунуң, мал болгаш иви «Улуг-Даг» фермаларының девискээри. **Ий суур. ККБ.** 2-12-5.

160. **Ырбан.** Ырбан сумузунуң девискээри. **Ырбан суур. ККБ. Рация.**

161. **Сыстыг-Хем.** Сыстыг-Хем сумузунуң девискээри. **Сыстыг-Хем суур, ККБ. Рация.**

(Уланчызы 3-кү арында).

1996 чылда Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдаларынга хамаарыштыр тус чер чагыргаларының даргаларының тургусканы соңгулда участоктарының ДАҢЗЫЗЫ

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

УЛУГ-ХЕМ КОЖУУН

162. **Шагаан-Арыгның Чөөн.** Горнар, Мир, Победа, Сельская, Фестивальная, Кр. Партизан, Улуг-Хем, Чодураа, Юбилей, Магистраль, Трудовая, Промышленная, Транспорт, Зеленая, Восточная кудумчулар, Шагаан-Арыг, Тупиковый, Песчаный доора кудумчулар, Дружба кудумчузунуң № 1-ден 53-ке чедир солагай талазы. **№ 2 школа.** 2-25-46.

163. **Шагаан-Арыгның Төп.** Дружба кудумчузунуң № 55, 57, 59, 59 «а», 59 «б» бажыңнары, Саян-Шушенск кудумчузунуң № 1, 3, 4, 5, 6, 8 бажыңнары. **Кинотеатр.** 2-18-8.

164. **Шагаан-Арыгның Барыын.** Гагарин, Енисей, Пушкин, Новоселова, Студент, Советская, Октябрьская, 30 лет Сов. Тувы, Строитель, Рабочая, Солнечная, Кечил-оол, Космическая, Подгорная, Заречная кудумчулар. Дружба кудумчузунуң солагай талазы № 18-тен 58-ке чедир. **Хоорай чагыргазының бажыңы,** 2-12-89.

165. **Арыг-Бажы.** Арыг-Бажы сумузунуң девискээри. **Суму чагыргазының бажыңы,** 2-19-50.

166. **Хайыракан.** Хайыракан сумузунуң девискээри. **Суму чагыргазының бажыңы.** 2-15-58.

167. **Ийи-Тал.** Ийи-Тал сумузунуң девискээри. **Совхоз конторазы.** 2-15-58.

168. **Чааты.** Чааты сумузунуң девискээри. **ККБ.** 2-18-96.

169. **Торгалыг.** Торгалыг сумузунуң девискээри. **Культура бажыңы.** 2-16-79.

170. **Эйлиг-Хем.** Эйлиг-Хем сумузунуң девискээри. **Суму чагыргазының бажыңы.** 2-19-50.

171. **Арыг-Үзүү.** Арыг-Үзүү сумузунуң девискээри. **Культура бажыңы.** 2-45-55.

172. **Арыскан.** Арыскан сумузунуң девискээри. **Культура бажыңы.** 2-16-39.

173. **Иштии-Хем.** Иштии-Хем сумузунуң девискээри. **Клуб.**

ЧАА-ХӨЛ КОЖУУН

174. **Чаа-Хөл.** Чаа-Хөл сумузунуң девискээри, **Чаа-Хөл суур, Көдээ культура бажыңы.**

175. **Шанчы.** Шанчы сумузунуң девискээри. **Шанчы суур, көдээ клуб.**

176. **Булуң-Терек.** Кызыл-Даг сумузунуң девискээри, **Кызыл-Даг, Көдээ культура бажыңы.**

177. **Ак-Туруг,** Ак-Туруг сумузунуң девискээри. **Ак-Туруг, Көдээ культура бажыңы.**

ЧЕДИ-ХӨЛ КОЖУУН

178. **Хову-Аксы.** Хову-Аксы сумузунуң девискээри. Хову-Аксы суур. **«Танды-Уула» культура болгаш дыштанылга төвү.** 2-33.

179. **Сайлыг.** Сайлыг суурнуң девискээри, хойжу малчыннар аалдары. **Көдээ клуб,** 2-44.

180. **Хендерге.** Хендерге сумузунуң девискээри, арат ажыл-агыйлар. **Суму чагыргазының бажыңы.** 1-47.

181. **Хөлчүк.** Хөлчүк арбанның девискээри, хойжулар болгаш арат ажыл-агыйлар. **ККБ.** Суму чагыргазының телефонун дамчыштыр.

182. **Чал-Кежиг.** Чал-Кежиг сумузунуң девискээри, **Көдээ культура бажыңы.** 2-80.

183. **Элегес.** Элегес сумузунуң девискээри. **Культура бажыңы.**

184. **Каък.** Каък арбанның девискээри, хойжу малчыннар коданнары, Тока аттыг совхозтуң малчыннары, арендаторлар. **Көдээ Культура бажыңы.**

ЭРЗИН КОЖУУН

185. **Бай-Даг.** Бай-Даг сумузунуң девискээри. **Бай-Даг суму чагыргазының бажыңы.** 22-2-78.

186. **Эрзин.** Эрзин сумузунуң девискээри. **Эрзин суму чагыргазының бажыңы.** 22-4-94.

187. **Мөрен.** Мөрен сумузунуң девискээри. **Мөрен суму чагыргазының бажыңы.** 22-5-27.

188. **Сарыг-Булуң.** Сарыг-Булуң сумузунуң девискээри. **Сарыг-Булуң суму чагыргазының бажыңы.** 22-5-30.

189. **Нарын.** Нарын сумузунуң девискээри. **Нарын суму чагыргазының бажыңы.** 22-24.

190. **Качык.** Качык сумузунуң девискээри. **Качык суму чагыргазының бажыңы.**

1996 чылда Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдаларынга хамаарыштыр тус чер чагыргаларының даргаларының тургусканы соңгулда участоктарының болгаш оларның чаңгыс аай дугаарлаашкынын бадылаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

1996 чылдың апрель 17. № 19. Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. 1996 чылда Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле бадылаашкынны эрттиреринге болгаш Тыва Республиканың соңгукчуларының бадылаашкыннарын санаарынга кызыгаарларын айыткан соңгулда участоктарын «Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдаларының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 24 чүүлүнге дүүштүр тургузар дугайында кожууннар болгаш хоорайлар чагыргаларының даргаларының шиитпирлери-биле чөпшээрежир.

2. 1996 чылда Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдаларынга хамаарыштыр тус чер чагыргаларының даргаларының тургусканы соңгулда участоктарының даңзызын болгаш оларның чаңгыс аай дугаарлаашкынын бадылаар.

3. Кожууннар, Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайлар чагыргаларының даргалары соңгулда участоктарының даңзызын оларның кызыгаарларын, адрестерин, телефоннар дугаарларын айытпышаан тус чер солуннарынга 1996 чылдың май 6-дан орай эвесте парлаар.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы Н. ОНДАР.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының харысалгалыг секретары К. БУДУК-ООЛ.

МАЛЧЫН, ТАРААЧЫН АРАТ

Каа-Хем кожуунда Суг-Бажы суурнуң адаанда бойдустуң кайгамчык чараш **чурумалдыг хем кыдыының** арыг чоогунда Болай-оол Базыр-оолович Салчак деп малчын болгаш тараачын арат өг-бүлези-биле чурттап олурар. Болай-оол дээрге, шынап-ла, анзй, хураган молдурга, кулун, чаваа-биле кады доругуп өскен кижи. Ооң алыс төрээн болгаш ойнап өскен черлери — амгы **Кызыл кожууннуң Кара-Хаак, Черби,** Тапсы. Оон бүгү амыдыралы, салым-чолу мал болгаш чер ажылы-биле тудуш холбашкан.

Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуң Туранга турган салбырынга түр сургуулду ол 1947 чылда дооскан сөөлүнде мал болгаш чер ажылын сайзырадыр, башкарар талазы-биле Болай-оолдуң теоретиктиг билииниң үндезиннери хевирлеттинип тургустунган. Кажан экономиктиг реформалар Россияга, Тывага эгелээн сөөлүнде Болай-оол Базыр-оолович 1992 чылды сөөлзүредир «Аржаан» деп арат ажыл-агыйны тургускан. Баштайгы үеде малчын, тараачын араттың, ооң өг-бүлезиниң эктинге улуг бергелер чүдүрлүп турган: техниканы тывары, садып алыры, шиңгээдири, малды азыраары, тараа болгаш мал чемнериниң культураларын өстүрери болгаш оон-даа өске.

Ажыл-агыйжы, чүткүлдүг малчын арат бергелерни эрестиг ажып эрткен. «Аржаан» арат ажыл-агый рынок үезиниң бүгү бергелеринге торулбайн, бут кырынга быжыыбиле тургустунуп келген. 1995 кончуг нарын чылда безин «Аржаан» 100 гектар шөлден багай эвес дүжүттү өстүрүп алган, малга четчир чемни белеткээш, кыштаглаашкынны чедиишкинниг **эрттирген. 41 тонна арыг кызыл-тасты Кызылдың сайгарылга баазазынга дужааган. 1996 чылда база** чүс гектар шөлге кызыл-тасты тарыырынга четчир 20 тонна үрезинни колдуунда белен.

Арат ажыл-агыйның 1996 чылда эң улуг чедиишкини — 20 беден 20 кулунну мензи алганы. Чедерде курорт-биле кереэни чаргаш, аңаа хымыс белеткеп бээр сорулга салдынган. «Аржаанның» бо чылын чер ажылының талазы-биле салган сорулгалары улуг: 100 гектар шөлге тарыыр кызыл-тастан аңгыда бир гектарга хоо-тарааны, 10 сотка черге картофельди, оон артканынга **ногаа аймаан өстүрер. Арат ажыл-агый — хөй адырлыг:** ында хаваннарны, дагааны, касты безин өстүрүп турар. «Аржаан» амгы үеде техника болгаш кывар-чаар материалдар-биле хандыртынган.

Малчын болгаш тараачын араттың өг-бүлезиниң херээжен ээзи Александра Аракчаевна Салчак — хөй ажы-төлдүң буянныг иези, ажылчи, кызымаккай эне. Болай-оол Базыр-оолович бодунуң назы-хары дөгээни-биле холбаштыр арат ажыл-агыйның удуртулгазын бодунуң бухгалтер эртемниг уруу Тамара Бичекейге чоокта чаа хүлээдип берген. Ындыг-даа болза арат ажыл-агыйының **«кол командылакчызы» Базыр-оолович деп санап болуруунуң** барымдаазы бар ийин.

Алексей ДУГЕРЖАА.

Дуржулгалыг удуртукчу дугайында

МӨЗҮЗҮ ЫНДЫГ КИЖИ

Бо шилгедек сынныг, кезээде бодун арыг-силиг кылдыр ап чоруур эрни аныяандан тура билир мен. Ындыг улус чоруур боор, кижи чаңгыс ужурашкаш-ла аңаа чоокшулай берген, шагда-ла аңаа бүзүрел-биле ажыт-чажыт чок, аак-бээк чок чугаазын тө каапкан турар. Шак ындыг байдалдыг Чаш-оол Кыргысович-биле ужурашканымдан бээр ийи он чыл шуужуп эрте берген. Чылдар эртип-даа турза, аравыста харылзаавыс баштай ажылдап турганы Улуг-Хемниң райпо баштаар черинге ооң сөөлзүредир ам он беш чыл үзүксоксаал чок ажылдап турары Арыг-Үзүүнүң көдээ хереглекчилер ниитилелиниң баштаар черинге-даа бо-ла таваржы бээр бис. Чугаа кадында аксындан үнер-ле сөстери садыг, хандырылга болур кижи-ле болгай. Ону дыңнап тура бо-ла улустуң чугаалажыры мындыг чугаазын сакты хонуп кээр мен ийин: «Сояр кылдыр чаяттынганда ушкаш чоор» Шынап-ла, Чаш-оол Кыргысович садыг, хереглекчилер шугумунуң талазы-биле соар чыланы-даа ужар кужу-даа деп болур. ынчангаш аксындан дүжүрбес, адып кагбас үүле-херээ ол.

Хып дээн аныяк эр Новосибирскиниң садыг институдун дооскаш, төрээн Тывазының Өвүр, Тес-Хем, Улуг-Хем кожууннарынга тускай эртемиинң аайы-биле ажылдап келгени бо.

Сөөлгү үелерде садыг шугуму-биле эки ажылдыг, орулгалыг диртипкен садыг, хандырылга черлерин кижи дыңнавастаан чүве-ле болгай. Арыг-Үзүү суурга, ында садыгларга чеде бергеш мындыг сөстерни таалал-биле дыңнаар чорду: «эки ажылдап тур бис», «орулгалыг ажылдап тур бис». Ынча дээннерниң ажыл-ижин башкарып орар кижи **Чаш-оол Кыргысович-ле болгай. Республиканың хереглекчилер ниитилелиниң мурнакчы коллективиниң удуртукчузу.** Ооң харыылап орар девискээринде: Арыскан, Иштии-Хем, Арыг-Үзүү база Ак-Туруг суурларда аян-шинчилиг туттунган садыглар бар. Олар дээрге Чаш-оол Кыргысовичиниң бо черге 15 чыл иштинде ажыл-агыйжы чорууби-ле чаартып тургускан садыг төптери болур. Кады чурттап чоруур чонун амырадып-ла чоруур кижи-ле болгай. Ооң-биле хөй чылдарда кады-кожа көдээ Советке, чагырга черинге ажылдап чораан, Арыг-Үзүү суурнуң хоочун чурттакчызы Каадыр-оол Сегбелдеевич Ооржак мынча деп орар:

— Ылап-ла ажылынга бердинген, ак сеткилдиг, кызымак кижи деп чүвени чонунга көргүзүп чоруур кижи Чаш-оол Кыргысович деп чон шупту билирлер. Көдээ Советке, суму чагыргазынга ажылдап чораш садыг, хандырылга айтырыынга черле артык үе эрттирбес чораан мен. Садыгже, баштаар черинче, даргазы Ч. К. Айыр-Санааже телефоннап кааргa четчир чүве-ле болгай. Бо суурдан көдээ Совет-даа, район Совединиң-даа, Республиканың Дээди Совединге-даа депутаттатып шаг боор чордувус. Чоннуң чагыг, дилээнге сагыш-човангыр, ээ-харысаалгалыг кижи. Сеткили-даа биче ийин оон.

Ындыг утказыг мактадыг чугааны ол хүн чаңгыс эвести дыңнаар аргалыг болган мен. Дарганың бодун эдерип чораш, бодунуң-на бүдүрүп эгелээни хлеб болгаш хлеб кылыглары чаагай чемин сонуургаар баштаар черниң тургузуп алганы дузалал черниң чүс ажыг ангор өшкүлерин-даа көөр чайлыг болдувус.

Чонга боттары хандыртынар арганы бээр айтырыгларны шиитпирлээринге бо баштаар черниң көскү кылып турар ажылдары бары, ооң кадында даргазының ам мону мынчаар деп тур бис, «азы» мындыг планнарывыс база бүдүрер бис» дээн ышкаш бүзүрелдиг сөстериниң соонда арыг-үзүүжүлерниң оожургалдыг сеткилдиг садыг-магазиннер чаны-биле **базып турарында утка-ла бар-дыр деп, чорук кижизи бодаар чорду.**

Ажыл-ижиниң уг-шиин шагда-ла тыпкан, арга дуржулгалыг специалистиң удуртуп турар коллективинде бо рынок чалгыынга алзыр хамаан чок, мурнакчылар хөйүн Чаш-оол Кыргысович улуг чоргаарал-биле демдеглеп орар чорду.

— Бистиң орулгавыс чүгле садыг-магазин делгиирлериниң кырынга херек ужурлуг бараанnaр чыдары эвес, а ону чонга бараалгадырының бедик культуразын чедип алыры болур — деп Ч. К. Айыр-Санаа чугаалап, ам-даа хөйнү чонунга кылырынга бүзүрели-биле хостуг тынып каап орда чоргаар-даа эр болчук.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

УС-ШЕВЕР АЯН КИИРИКЧИЛЕР

Мээң өскен-төрээн ынак театрым бо чылын 1996 чылдың мартта 60 харлаан. Тыва театрның артистери, ажылдакчылары, театр эвилелиниң кежигүннери чоннуң ынак театрының бо улуг юбилейин калбаа-биле демдеглеп эрттирген. Төрээн театрым мээң-биле чажыт чыгыы. Маңаа хып дээн аныяк чылдарымда келген мен, ам бажымның кара дүктерин ак хыраа шыва алы берген. Ынак театрымга 36 чыл иштинде бодумнуң ажыл-херээм, шилип алган мергежилим аайы-биле бараан болуп келдим. Мергежилим гример-пастижор. Ол дээрге, артистерниң арны-бажын будууру, париктер, салдар, чаштар, кирбиктер, дүк-биле артистерниң овур-хевирин янзы-бүрү өскертир... Ынчангаш театрда ол ховар дээн мергежил. Шак мындыг гример-пастижор мергежилдиг специалистерни театрга ажылдаары-биле Тыва дандашкаар хоорайлардан, өске театрлардан чалап эккеп, керээ езугаар ажылдадып турган. Мен Кызылдың 2 дугаар школазын дооскаш, театрга ажылдап кээримге, Роза Ивановна Иванова ажылдап турган. Ол меңээ улуг дузаны көргүскен. Бодумну театрның бир дугаар гример-пастижер тыва кадры кижи мен деп санап чоруур мен. 60-70 чылдар үезинде Москваның культура институдунга болгаш Россияның база бир улуг киностудиязы «Мосфильмге» гример училищезинге билиг-мергежилим бедидип, өөренип алдым. Ол үеде дүшкен ССРЭ-ниң улуг-улуг баштыңчыларын мактаан, оларның ажыл херээниң дугайында бижээн шиилер тыва театрның база-ла оюп эртпээн. Ынчангаш Лениниң овур-хевирин көргүскен шии тургузары дыка берге турган. «Мосфильм» училищезинге мени башкылап турган ат-алдарлыг, арга дуржулгалыг мастерлерниң, гримерларның дузазы-биле Лениниң болгаш өске-даа баштыңчыларның париктерин, гримин кылып өөренип ап, Тывадан келген артист эш-өөрүмге дузаны кадып турдум. Төөгү дээрге төөгү-ле болгай, ону арта базар арга чок, ынчангаш хөй чылдар иштинде ажылдап келген ажыл-херээм дугайында кысказы-биле таныштырдым.

Бүгү назыным иштинде театрга ажылдап келген хоочун ажылдакчы кижи болганымда, бо юбилейлиг чылда мээң-биле хөй чылдарда кады ажылдап келген эш-өөрүм база артистерниң шынчы дузалакчылары болгаш ынак өңнүктери-биле таныштырып көрейн. Артистерден аңгыда театрда техниктиг ажылдакчылар дээр янзы-бүрү мергежилдиң кижилери ажылдап турар. Ол ажыл-агый корпузу — театрдан ырак эвесте орук кежилдир турар чаңгыс каът ак бажың. Мында янзы-бүрү эртем-билиглиг чурукчулар, декораторлар, сцена каастал-газы даарап турар даараныкчылар, чазаныкчылар дээш, кымнарны чок дээр. Оон аңгыда театрда ажылдап турар техниктиг цехтиң ажылдакчылары база бар. Ол дээрге костюмерлер, реквизиторлар, гримерлар, монтировщиктер, янзы-бүрү чырык кылыр инженерлер, радио-музыка цеги дээш, кандыг мергежилдиң кижилери чок дээр. Техниктиг цехте ажылдап турар ажылдакчыларның назы-хары чеже-даа аныяк болза, хөй кезии 20 чылдан хөй стажтыг ажылчыннар.

Театрда эң улуг бүдүрүлге чери — костюм цеги. Ону Людмила Николаевна удуртуп-башкарып турар. Быжыг сагылга-чурумнуг, бодунга болгаш кады ажылдап турар эш-өөрүнге улуг негелделиг кижи. Ийи оолдуң эпереңдиг ынак авазы. Улуг оглу Бишкек хоорайда балет институдунуң доозукчузу, амгы үеде театрда балет артизи болуп ажылдап турар. Костюм цегинден аңгыда, база бир улуг бүдүрүлге чери, сцена ажылдакчылары азы монтировщиктер. Олар янзы-бүрү аар станоктар болгаш пөс аймаандан каасталгалар кылып, сценаны аян киирип турар. Монтировщиктер цегин тыва театрның үндезилекчилериниң бирээзи, Тыва Республиканың алдарлыг артизи, хөй орден-медальдың эдилекчизи, тыва чоннуң ынак артизи, чораан Владимир Шаравиевич Монгальбииниң оглу Саян Монгальбии удуртуп турар. Ол монтировщиктер цегиниң эргелекчизинден аңгыда, уран чүүлге салым-чаяанныг, бүгү талазы-биле талантылыг, чаптанчыг, чараш артист.

Театрда база бир кол черни ээлеп турар цех — реквизит цеги. Олар сцена кырында ойнап турар артистерниң эт-севин, аяк-хымыжын, аъш-чемин таарыштыр белеткеп турар. Бо цехтиң эргелекчизи Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, 40 чыл ажыг театрда бараан боол келген Лидия Петровна Попова. Ооң дузалакчылары Валентина Байыровна Саая база үр чыл иштинде театрга ажылдап келген, топтуг-томаанныг, кады ажылдап турар эш-өөрүнге эптиг-эвилең, театрның хоочун ажылдакчызы, беш оолдуң, бир кыстың төлептиг, эргим ынак авазы. Валентина Байыровнаның өөнүң ээзи Борис Саая база-ла театрның хоочун ажылдакчызы, хөй ажы-төлүн төлептиг кижилер кылдыр кижизидип, өстүрүп турар үлегерлиг ада-ие, бир чаштың кырган-ава, кырган-ачазы. Оларның бажың-балгадынга кире бээрге, кезээде арыг-силиг, байшырак, ында хөй ажы-төл бар деп чүвени кижи эскербес, чүге дээрге бичии чаштарны ынчаар төлептиг, топтуг-томаанныг кижизидип кааннында. Дараазында Раиса Тюлюш база бо цехтиң хоочун ажылчыны, быжыг сагылга-чурумнуг, эш-өөр-зүрек, топтуг-томаанныг. Театрда база бир кол черни ээлеп турар цех — гример-пастижор цеги болур. Мында колдуунда артистерниң овур-хевирин өскертир, янзы-бүрү эпохаларның гримин, прическазын кылыр, париктер, чаштар, салдар, кирбиктер кылыр. Бо цехти Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Людмила Волошина уштап-баштап турар. Людмила Волошина артистерниң прическазын, макияж кылырынга улуг арга-дуржулгалыг. Бо материалды бижип олура, мээң аныяк коллегам, чаптанчыг, чараш Чодурааш-ка дугайында чылыг, чымчак сөстерни ооң адрезинге сөглевейн баар аргам чок. Чодураа Хүлер-ооловна Дамба-Даржаа Москваның театр-жыткан уран чүүл училищезин 1991 чылда дооскаш, Тываның Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга, дээди эртемниг аныяк специалист боол ажылдап турар. Театрның бүгү хоочун, аныяк салгалының артистериниң улуг хүндүткелин чаалап алган, гример-мастер Чодурааны артистер чаптааш, анаа-ла «Чодураашка» деп адаарлар. Амгы үеде мээң хөрээм өйүп чоруур чүве болза, бо бичии Чодураа институт дооскаш, театрда 5 чыл ажылдап турза-даа, бажының кырында «крыша» чок, хоорайга ында-мында дөргүл-төрелиниң бажың-балгадында хонуп-дүжүп, ажылдап чоруп турары хомуданчыг. Ону Культура, кино болгаш туризм яамызы болгаш В. Көк-оол аттыг театрның удуртукчулары өөренип көөрү күзенчиг.

Театрның радио-музыка цегин аныяк композитор, Гнесиннер аттыг училищениң доозукчузу Альберт Доржу удуртуп турар. Ол салым-чаяанныг, талантылыг аныяк композитор. Ооң Марьям Рамазанованың сөзүнге бижээн бодунуң өскен-төрээн хоорайын мактаан «Кызыл хоорайым» деп ырызы сагындырарга-ла четчир.

Театрның сцеңазын янзы-бүрү чырык оң-баазын кылдыр каастап турар цехте база-ла тура-соруктуг, боттарының ажыл-ижинге бердинген аныяктар ажылдап турар. Ону Олег Николаевич Монгуш удуртуп турар, ол чоокта ажылдап эгелээн-даа болза, оон идегелдиг аныяк специалист үнери бүзүренчиг. Бүгү-ле артистерниң сцена кырынга шиини чедимчелиг ойнаары техниктиг цехтерниң ажылындан дыка хамааржыр. Кандыг-бир цех ажылдакчылары ажылга келбейн баар болза, шии-концерт болбайн барып болур.

Техниктиг цехтерден аңгыда, театрның өске-даа ажыл-агыйында 30-40 чыл ажылдап келген ажылчыннар кайы хөй. Ольга Васильевна Шашкова, улуг бухгалтер Галина Николаевна Красноперова олар-дыр. Ынчангаш театрның ажыл-амыдыралының бузулбас кезээ акша-төгерикти, үе-шаг чеже-даа берге болза, үе-шаанда төлеп берип, артистерниң, бүгү ажылчыннарның сагыш-сеткилин хомудатпайн келгеннер. Кадрлар эргелекчизи Нэлли Фокина база Нина Ондар база-ла театрда хөй чылдарда ажылдап турар хоочун ажылчыннар. Ажыл-агый эргелекчизи Надежда Торлуковна Оюн беш оолдуң, бир кыстың ынак авазы, бичии чаштарның эргим кырган-авазы. Уруглары чаш турда, уругларының ынак ачазы озал-ондакка таварышкаш чок апарза-даа, өскүс ажы-төлүн хир-чамга боравайн төлептиг кижилер кылдыр өстүрүп каан маадыр ие.

Бистерге, техниктиг персоналдыг ажылдакчыларынга, чоннуң ат-сураглыг ынак артистеринге бараан болуру улуг алдар.

Театрның кол режиссеру Алексей Ооржак «Хайыраан боттуң» чаа хевирин тургускан болгай. Ынчангаш чамдык көрүкчүлер «Хайыраан бот» аныяксаан деп үнелелди берген. Мен бодаарымга, чүгле өлүм чок «Хайыраан бот» аныяксаан эвес, а театрның удуртукчу дарга-бошкалары, режиссерлар, артистер дээш шупту хып дээн назын үезинде аныяк кадрлар. Аныяктар турда, 60 харлаан театрывыс өлүм чок.

Хандыжа КАНЧЫЫРООЛОВА

Хоочунга сөс

Конкурс соонда бодал

ӨСКЕЛЕРДЕН ӨӨРЕНИРИНДЕН ЫЯТПАС...

Кызылдың уран чүүл училищезинге уругларның уран чүүл школаларының өөреникчилериниң аразынга конкурс болуп эрткен. Боттарының уран талантызын Көк-Тей, Межегей, Хандагайты, Эрзин, Бай-Хаак, Мугур-Аксы, Хову-Аксы, Тээли, Кызыл хоорайның уруглары көргүзүп, боттарынга улуг орукту ажыдып, күжүн шенеп көргеннер. Уруглар аңгы-аңгы салбырларда өөренип, өске-өске музыка херекселинге ойнап турар болганда, жюри уругларның талантызын база аңгы-аңгы чадалар аайы-биле шылгап көрген. Ынчалза-даа музыкага салымныг кижи ыяап ийи азы үш хөгжүм херекселинге өөренип алган турар деп чүве билдингир. Ооң хараазы-биле турган-на боор, тиилекчилерни илередип алыры кончуг берге болганын жюри кежигүннери чугаалап турдулар. Ынчалза-даа кандыг-даа оюнга дээрелерин дээрелери боттары-ла коступ үнүп кээр боор чүве. Бо удаада бирги черже республиканың уран чүүл школазының орус национал хөгжүм (домра) салбырының сургуулу Сайлыкмаа Салчак бүзүрелдиг-биле үнүп келген. Кандыг-даа өөреникчиниң кол даяныр күжү, деткикчизи башкызы. Маңаа Сайлыкмааның башкызы Чечек Хереловна Осурнуң профессионал өөредиин, билиг-мергежилиниң өскелерден бедиин демдеглевес арга чок. Башкының өөреникчизинге кандыг-даа хөгжүмнү утказынче сиңниги, ынакшылдыы-биле күүседирин өөреткенин көрүкчү кижи дораан эскерер. А ол дээрге, музыкант кижиге эң-не кол чүүл.

Конкурстуң ийиги, үшкү чадазының дипломнарын колдуунда Кызылдың Көк-Тейниң база республиканың уран чүүл школазының өөреникчилери алган. Оларга Максим Тулипович, Аржаана Оюн, Айдысмаа Айыжы, Оксана Күргек, Арина Чооду, Арина Ооржак, Алдын-кыс Оюн (РУШ), Көк-Тейден Марина Камлева, Алдынай Дамба, Эрзиндеи Алдынай Монгуш, Хандагайтыдан Сергек Донгак хамааржыр.

Бир-тээ, бодум келир үеде уран чүүл ажылдакчызы болур кижи болганымда, маңаа бодумнуң бо удаада көрүкчү үзел-бодалымны үлежикседим. Бирээде, уругларның сценага боттарын алдынып билбези. Бо талазы-биле школа башкылары чогуур ажылдарны чорудары күзенчиг. Музыкант кижиниң кол сагыыр чүүлү — сцена чуруму. Ол чокта кандыг-даа чараш музыка чараш кылдыр күүсеттинмес, дыңналбас.

Ийиде, чамдык өөреникчилерниң чедир өөренип албаан оюну-биле сценаже үнүп кээп турары. Ынчангаш оларның ойнап турар күүселделериниң утка-шынары билдинмес, боттары база оюнунуң чүнүң дугайында болуп турарын эскербейн, билбейн турар деп чүве илдени-биле көстүп кээр болду. Уругларның чамдыызы ойнап турар чүүлдеринге күш четпейн турар. Чүге дизе, кажан башкылар уругга бир оюнну берип тура, оон уругга бергезин көрбес. Чижээ, Шуманның «Порыв», Рахманиновтуң чогаалдары уругларга кончуг аар, берге деп бодаар мен.

Үште, кажан ийи күүседикчи ойнап турда, кандыг-даа аяннажылга чок, бот-боттарын дыңнашпас, ынчангаш аялга утказын чидириптер, таварылгалар хөй болур-дур. Бо бүгү четпестерге хамаарыштыр чүнү чугаалап болур дизе, частырыглар дээрге-ле, башкыларның профессионал хүлээлгезин чедир күүсетпейн турарында. Бир эвес олар мындыг ажыл ажырбас, норма деп санап турар болза, Тываның келир үеде культуразы коргунчуг-дур деп дүвүрел бодалга келир-дир. Ол хирезинде чамдык черлерниң музыка башкылары конкурс соонда болган методиктиг семинарга безин келбээни чаржынчыг. Ёзулуг музыкага салым-чаяанныг музыкантылар өскелерден өөрениринден ыятпас. харын-даа өске улустуң чедиишкиннеринге өөренип, арга-дуржулга ап чоруур болгай. Ынчангаш музыка башкыларының боттарының профессионал билиин бедидери черле күзенчиг деп түңнелге келген мен.

Ниитизи-биле республиканың уран чүүл школаларының уругларының аразынга болуп эрткен конкурс бедик деңнелге эртип, профессионал айтырыгларны чидии-биле көдүрген. башкыларга-даа, өөреникчилерге-даа улуг дуза болган.

Сайдана САРЫГЛАР.
Кызылдың уран чүүл училищезинде теория-композитор салбырының студентизи.

АРХЕОЛОГИЯ МУЗЕЙИНДЕ

Чаа-Хөл болгаш Улуг-Хем кожууннарында археология музейиниң адын төөгү эртемнериниң доктору Александр Данилович Грачының алы-биле алаан. Бо чылдың август айда эртемденниң 70 харлаан юбилейинге тураскаадып, ооң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының делгелгезин организастап эрттирер деп турар бис. Бо юбилейге уткуштур баш удур ажылдарны чорудары-биле мени Санкт-Петербург хоорайда төөгү эртеминиң институдунче сургакчыладып чоруткан турган. Мен ол хоорайга баргаш институттуң ажылдакчылары-биле ужуражып, элээн хөй ажылдарны кады чорудар дугайында чугааны кылып, керээни тургустувус. Баштайла демдеглээр чүүлдерим болза, бисте ажыттынган А. Д. Грач аттыг археология музейин институт бодунуң хайгааралынга алганын, ооң 70 харлаан юбилейинге белек кылдыр хөрек демдээн кылып бээр болганын, археологтуг казыышкыннардан тывылган этнографтыг тураскаалдарның шуптузунуң коллекциязын Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге шилчидип бээри болур. Оон ынай А. Д. Грачының байырлалынга тураскааткан үш ээлчеглиг белеткел ажылдарын кылыр деп дугуруштувус. Бирээде, бо чылдың июль төнчүзүнге чедир Мөңгүн-Тайгаже «Археологтуг казыышкыннарның истери-биле» деп турисчи походтарны чорудар. Ийиде, август эгезинде Шагаан-Арыгга юбилярның чогаадыкчы ажылының дугайында делгелгени музейге ажыдар. Үште, «Тывага археология шинчилелдери» деп темалыг эртем-практиктиг конференцияны бо чылын баштай Тывага эгелээш, 1998 чылда А. Д. Грачының байырлалының хүннеринде Санкт-Петербургка төндүрери көрдүнген.

Бо хүннерде музейниң ажылдакчылары керээ езугаар чорудар ажылдарны боттандырып кирипкен. «Археологтар — бурун шагның истекчилери» деп 5 кезектиг өңнүг документалдыг кинону тырттырары-биле ажылдар эгелээн. Делгелгеге херегләэр чүүлдерниң чыылдазының чорул турары-биле археолог эртемденнерни СТАЭ-ниң баштайгы тургузукчуларын боттарында бар ындыктыг эдилелдерни, доп-чу намдарыңарны, сактыышкыннарны, чуруктарыңарны бистиң музейге белекке дамчыдып бээриңерни улуу-биле дилеедивис.

А. Д. Грач аттыг музейниң коллективиниң санал-оналын Тыва Республиканың Чазаа, археолог эртемденнер, чон деткиир, оларның ажыл чорудулгазынга дузаны кадар дээрзинге бүзүреп турар бис.

Виктор КЫЗЫЛ-ООЛ.
Шагаан-Арыгда А. Д. Грач аттыг археология музейиниң эргелекчизи.

● *Шыдыраа, чогаал — хей-аъды* ●

ЧАЗЫК ШЫРАЙЛЫГ

Ал-бодун эки билбес, бажын-балгадынга, уңуп-кирбейн-даа чорзумза, хүндүлээр, ажыл-үүлезин сонуургаар кижилер амыдыралга таваржып чораан. Олар хөй база эвес, ылаңгыя меңээ филология эртемнериниң кандидады Д. С. Куулар, улустуң чогаалчызы К-Э. К. Кудажы, Шаг хедереп, сагыш баксырзаарга тыва интеллигенцияның ол ышкаш төлээлериниң номнарын, сайгарылгаларын дилеп номчуурунга чаңчыга бердим.

Будулгаазынныг бөгүнгү хүннерде ужуру билдинмес болуушкуннарның казыргазы иттириг-биле домей, «Дүүрээн бот- дүңгүрленген баш» дээш чүткүдерге, иштики хосталга хылдың кырынга-даа кэлгилээр. Ынчангаш боданың шүгдүнер, ботта бар чамдык чүүлдерни чигзинмишкин-биле көөр апаардыр.

Кызыл-Эник Кыргысовичиниң бижип турары-биле алырга, маска-балды, демир-ужук, күш-ажылдың өске-даа чепсектери бар-дыр. Мадон Монгуш ышкаш хөделир болза, үре-түңнелдиг байдалга чедип болур. Кижи бодунда шыдаар болза, сайгарлырының таарымчалыг байдалдары тургустунуп турар.

Улусчу чогаалчының бо талазы-биле бодалы уктээстүг болуп турар. Шыдалдыг-шыырак, хей-аъттыг чурттаарының бүдүш-байдалы, чижээ, чамдык кижилерге, арат амыдырал болу берген. Өг-бүле, төрел бөлүк, биче болгаш ортумак бүдүрүлгелер колдуунда чер болгаш мал ажылындан өзектелип эгелей берди. Ол чорук кижиге өөрүнчүг болуп турар.

Бут кырынга туруп, балдыры дыңзый берген тываларның төрээн республиказы, төрел чону дээш үзел-бодалдарының бурунгаарлай бергенин эскердим. Сеткили ак ажык-кончаачылар бажын ажыр байып алырын күзевейн турар. Олчаажының адрестиг деткиишкинче олар колдады берген. Чижээ, 1996 чылдың апрель 18—21 хүннеринде «Буланныг» арат ажыл-агыйның удуртукчузу Мадон Монгуш шыдыраага республика чергелиг маргылдааны бодунуң хууда күсели-биле эрттирген.

Ниити саны 160 кижи ажып турар киржикчилиг шыдыраа маргылдаазынга чарыгдал улуг болбайн канчаар. Кижиниң хөйү эмин эрттир болган. Демдеглексенчиг бир чүүл болза, 17 хар чедир 40 чыгам элээди спортчуларның киришкени. Эге классчылар безин эндерик. Тожу, Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик болгаш өске-даа кожууннардан спортчулар келген.

Кожа Убса-Нур аймактан шыдыраага ынак 7 кижи аалдап келген. Мадон Балдыжыкович-биле олар шыдыраа оюннарынга өң-тала болуп турар.

Удуур-чыдар, аъштанып чемненир байдалды «Буланныг» халас таарымчалыг кылдыр тургускан. Барык дөрт хүн бөлүктер аайы-биле үргүлчүлээн маргылдааның түңнелин үндүргени, шаңнал-макталды үлеп хувзаганы чүүлдүг болган.

Шыдыраа судьяларынга чүъктүң аар болганы билдингир. Оон түңнелдериниң дугайында «Шынга» медээни хүндүлээрим хоочун шыдыраачы Н. Ф. Шишигин хөлчок чазыпкан. Ол хүннер Мадон Балдыжыковичиниң төрүттүнген хүнүнге, айынга-даа тураскааттынмааның «Шынга» баш бурунгаар бижип чарлаан. Шыдыраачының ады-биле эртер маргылдаа деп чарлап каапкан. Бо корреспонденцияга чазалганы ынчангаш үндүрүп чыдарым ол. Шыдыраачы, чогаалчы, шажынчы, сан-хөөчүнүң бир янзы, чап-чаа көрүүшкүнүң, угаадыын спорт организакчыларының бирээзи биле тура-ла чазыпкан. Эрги чаңчылдың девииниң күштүг болуп турарының херечизи ол-дур ийин.

М. Б. Монгуштуң көстүрү, даштыкы хевири, кылажы дөртен чаа ажып олурар шинчилиг. Ажы-төлүн, уругларының балдыр-бээжектерин көргеш, бежен хар ашкан эр-дир деп билдим.

— Республикага шыдыраа оюннарын улам калбартырынга киржири-биле өнчү-хөреңгимни чарыгдап үндүреринге үргүлчү белен мен. Ажы-төлүн бодаан ие кижи дег, шыдыраа дугайын бодап, «аарып» чоруур мен. Маргылдааларга чарыгдалдарны хөй үндүреримге сеткилим ханар. Солун бо оюннарга белеткээн шыдыраачыларым хөй — деп, М. Б. Монгуш меңээ чугаалады.

Ийе, оон белеткээни сураглыг шыдыраачылар — республика чемпиону, спорт мастеринге кандидат Кызыл-оол Ооржак, херээженнер арабынга республиканың сес дакпыр чемпиону чораан Марта Агбаан, ат-сураа билдинип олурар аныяк шыдыраачылар.

Эрткен чылдарда Тываның адын камгалап, соңгаар үш удаа, Моолче ийи удаа шыдыраа маргылдааларынга М. Б. Монгуш киришкен. Делегей шыдыраазының төөгүзүн номчуп таныжарынга ынак. Шыдыраа гениийи А. Алехинниң, кезек када хамык шыдыраачыларның сеткил-сагыжын чыжырадыр дүвүреткеш, чиде хона берген Р. Фишерниң ойнаан салыгларынга Мадон Балдыжыкович ханы сонуургалдыг, ол көштерни хондур-дүңдүр иттириглии-биле чараштынар. Шыдыраа-ның, чогаалдың хайымынга хей-аъдын көдүрер.

М. Б. Монгуштуң чогум профессионал мергежили — саң-хөө ажылдакчызы. Саң-хөө сайгарылгазынга белен-селен кымга-даа алдырар-туттурар эвес. Үндүрүг, каайлы айтырыгларының амгы байдалын эки билир.

— Чурттаалгамда оруумга дүрген таваржып чораан халап бергелерден угаан кужу-биле дарый уштунуп үнүп чордум. «Угаанныг кижи-биле чурттаары чиик» дижир. Бөгүнгү саарылга үези база-ла угааннг кижиниң чурттаар үези-дир. Угаан-сарыыл чок кижилер бир акшаны ийи, бир чүвени оон эки чүвеге орнап, хуулдуруп алыры берге апарган. Кижиде бар күштү, энергияны шын болгаш өй-тавында үндүрерге, күзел-бодал бүттүнүп турар чүве болгай — деп, Мадон Балдыжыкович чугаалады.

[illegible] онзагай ылгалдыын каш он чылдарның дургузунда эскерип келген мен. Арагалары ишпес, таакпы тырттпас кижи чүве. Хол-биле бүдүрүп кылыр ажыл-иштерни сула шимчээшкиннерниң, күш-культура болгаш спорттуң чарылбас кезээ кылдыр санап чоруур. Хүрежиринге ам-даа туралыг, хүрештиң аргаларын ыяк билир.

Хүлүмзүрүп, баштактанып чоруур болгаш, арын-шырайы, карактары чырып чоруур. Кадыг кижилерниң сеткил-хөөнүн чымчадыр чугаалаптар чаңныг. Кандыг-даа дедир кижини бодунуң талазынче хаара тудуп шыдаар. Чүү дээр боор, психологияны эки билири ол.

1976 чылдан бээр шажын-чүдүлге эртемин, астрология талазы-биле билиглерни шиңгээдип чоруур. Моол дылда бижиттинген судурларның мерген угаашкыннарын мага ханыышкын-биле ажыглап турар. Өг-бүлениң, кижилерниң салым-чолун тайылбырлаарда буян болгаш ак сеткилдиг чоруктуң, чылыг хамаарылганың салдарын ажыглап турар. «Шынның» арыннарынга айның хүннериниң дугайында шажын календарын ол кезек-кезектеп үндүргүлээн. Хүннүң байдалы кадыг болза, камгаланырының эптиг болгаш таарымчалыг байдалдарын аянчок, таптыг кылдыр сүмелеп кааның кижи эскерер.

Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү. Солун ном-дептерлерниң автору. Оон чечен чугаалары, шүлүктери республика солуннарынга удаа-дараа үнүп турар. «Шын» солунга «Шыдыраа байырлалы» деп медээде частырыг үне берген боорга, бо корреспонденцияны чазалга орнунга бижидим.

Арапчор ОКСУР.

Хөй чылдарда кожууннарга, сумуларга Тываның Чазак черинге ажылдап чораан, амгы үеде Бии-Хем кожууннуң чагыргазының даргазы Кара-оол Андреевич Маспык-оол бистиң «Шын» солуннуң идепкейлиг бижикчизи. Ооң бир дугаар улуг чогаалы «Ырактан чагаа» деп шүлүү 1981 чылда бистиң солунга бир дугаар парлаттынган. Ол үеден эгелээш Кара-оол Андреевич бистиң-биле быжыг харылзааны тудуп, хөй-хөй чогаалдарын, шүлүктерин чонунга солун дамчыштыр белек кылдыр сөңнеп келген.

К. А. Маспык-оол бо хүннерде 60 хар юбилейин демдеглеп эрттирип турар. Идепкейлиг авторувуска төрүттүнген хүнү-биле байыр чедирбишаан, кадыкшылды, аас-кежикти, демир-үжүү бижиттингир-ле болзунам деп күзевишаан, оон бо хүннерде бижээни шүлүктерин парладывыс.

ЫНАКШЫЛДЫҢ ХООЙЛУЗУ

Ынакшышкан эжеш бүрүзү — ийи кижи
Ынакшылын янзы, тускай илеретчир.
Ынакшааннар чежемейниң көвей-даа бол,
Ынакшылдың хоойлузу барык чаңгыс.
Эң-не баштай чүрек хөөкүй ысташ кынныр
Ээлчештир сагыш-сеткил хайнып үнер.
Мага-ботту — баш-мээден салаа чедир
Баглап бектээр — тыныш безин бачым чоруур
Дүне, хүндүс — кажанда-даа намдап болбас
Дүвүрээзин, кудараашкын черле салбас.
Ийи чүрек чаңгыс болуп эштежирге,
Ийлээшкинден ам-на харын адырлыр сен.
Ооң ыңай ханылаарга — амыдырал,
Ону чүктээр — аар болгаш нарын үүле.
Хайыралыг ынакшылга шынчы болза,
Хамык берге оруун дуглап моондактавас.

ХАДЫҢ
ЫЯШТЫҢ
ЧАРАЖЫН!

Хадың ыяштың чаражын
Кайгап черле ханмас мен.
Хевир, унун көөрге, —
Хепкерип каан душтук кыс.

Чүү-даа канчаар — бүрүзү
Чүрек ышкаш хевирлиг.
Сеткил-сагыш оон-на боор.
Сергеп-хөглеп үнер де.

Суук — дамды сыргалар.
Сула чаңнап чайганыр.
Амыраамның кулаанда
Алдын сыргаа дөмейлер.

Хадың, хадың чүге сен,
Кайгамчык-ла илби сен?
Сени көргеш чүге мээң
Сеткил-чүрээм хайнырыл?

Кара-оол МАСПЫК-ООЛ.

«ТОРГУ ОРУУН ЭДЕРИП»

Тыва номчукчуларга билдингир апарган дуржулгалыг журналист Владимир Чадамбаның ийиги ному «Торгу оруун эдерип» дээн ат-биле чырыкче үнген. Ук номну мен улуг сонуургал-биле номчааш, кожа-хелбээ чурттап турар чонувустуң амыдыралын, ажыл-ижиниң сайзыралын номдан билип алдым. Кыдатта болгаш Моолда төөгүлүг черлерниң чаражын журналистиң фото-чуруктарындан, тайылбыр кылган сөстериндан билип ап, төрээн Тывамның ындыг янзылыг төөгүлүг черлери караамга эргилдир көстүп, чуруттунду.

Бистиң Президентивис Ш. Д. Ооржакка баштаткан делегация ол чурттарга баргаш чедимчелиг ажылдааның номчукчу номдан билип алыр. В. Ф. Чадамбаның баштайгы «Чүректерни чүглендирген» деп номун база номчаан мен. Оларның кайызы-даа мээн сеткилимге таарышты. Ылаңгыя «Торгу оруун эдерип» деп номун номчаан кижиниң сеткил-сагыжы чайгаар-ла чоргаар апаар.

Үжен чылдарның ортаа үезинге чедир-ле үжүк-бижикке, эртем-билигге шоолуг чедимче чок турдувус. Репрессия үезинде актыг чоннуң үндезин чок черге буруудааның, чүс-чүс иелерниң дулгуяк, чүс-чүс бичии чаштарның өскүс артканын чон билир.

Амгы үеде тыва чоннуң угаан-медерели, эртем-билии делегей чергелиг хөгжээнин, сайзыраңгай чурттар-биле эп-найыралдыг, садыг-саарылгалыг, кээрэ-бижиктиг ажылдап турарын ук номда бижээн. Журналистиң «Торгу оруун эдерип» деп номунуң бир онзагай сонуургады бээр чүүлү — чуруктар. Авторнуң бо талазы-биле чедиишкинниг ажылдааны өөрүнчүг.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

САКТЫЫШКЫН КЕЖЭЭЗИ

Дуржулгалыг хоочун башкы, уруглар шүлүкчүзү Чаң-оол Дозур-оолович Ондарның «аъдының бажы хойганда» бээр бир чыл боop турар. Чаңгыс чер-чурттуглары сүт-хөлчүлер, аңаа тураскааткан сактыышкын кежээзин эрттирген. Ооң деткикчилери чээни кыстар болган. Суг-Аксы суурда кожууннуң Культура бажыңы ол кежээ байырланчыг шинчи кире берген. Хоочун башкының, шүлүкчүнүң өг-бүле альбомнарын делгээн. Улуг-бичии чондаа арбын чыылган.

Суг-Аксы ортумак школазынга кады ажылдап чораан башкы эжи база уруглар шүлүкчүзү Бавуужап Чадамбаевич Ондар ук кежээге идепкейлиг киржип, эжиниң дугайында сактыышкын чугааны кылган.

Башкының өөреникчилери чораан Кызыл-оол Монгуш, Раиса Ховалыг, Хеймермаа Маады болгаш өскелер-даа башкызының дугайында чылыг сөстерни сактып чугаалааннар. Ооң шүлүктеринге уран номчулгалар болгаш чамдык шүлүктеринге бижиттинген ырларның күүселделери эрткен.

Түңнелинде кежээниң киржикчилери Суг-Аксы ортумак школазын Чаң-оол Дозур-оолович Ондарның ады-биле адаарын дилээн. Аңаа тураскааткан шүлүк мөөрейин ийи чыл болгаш эрттирерин сүмелешкеннер.

Карыма ТҮЛҮШ.

«ЧААСКААН ШЕЛЕР»

● Шоодуг ●

Башкы институдунда өөренип турар болгаш чаа чыл бетинде кадарчы ада-ием аалынче чедери-биле суг сөөртүр машина манап тур мен. Машина-даа удаваанда бо аскымнадып келди. Кабиназында ортумак дурт-сынныг, мага-боду шыырак эр, «демир аъдының дынын» тудуп алган олур. Өөрүшкүлүг кабинаже киргеш олуруп алдым.

Каалама чазаглыг орук-биле караңнадып олур бис. Орук узун болгай, ынчангаш чугаа эрей бердим.

— Авам, ачамның кадарган хойлары онча-менди кыштыг хүр ажып тур боор аа? — деп чыдырымда-ла дораан харыылады.

— Ийе.

— Автолавка аъш-чем чедирип турар ирги бе?

— Чок.

Ам-на чолаачы чугааккыр эвес кижи деп чүве билдине берди.

Удаваанда көвүрүгге чоокшулап келиривиске, чолаачым демир-хумуң тудуп алгаш хем эриинче чүгүрүпту. Элээн үр болган соонда чедип келирге, чолаачымның хөглүү кончуг. Кабина ишти дораан ажыг, арагазыг чыт-биле дола берген.

— Кадай оглу Оолаккай шыдаар, каш баскан соонда, аалыңарга удавас чедер бис, дуңмам. Чүс деп санны машинада айтып каан херээ чүл? Кедерезе буттуң улуг эргээ-биле тулдур базар-ла — деп, мактанып чугаалады.

Удаваанда аалывыс барааны көстүп келген, хойлар суг ижиксээш, аал өдээниң одаандан ховар аалчы уткааны дег, бисче маңнажыпты. Суг доскаарының чанынга Оолаккай машиназын тургузупкан. Соонда дүргени кончуг кажаа артынче маңнаптарга, мен-даа өгже базыптым.

Авамның изиг шайы, хайындырган мүнү буругайнып тур. Ажылын доскааш, чолаачывыс «ээңгизи» дыңзый берген кирип келгеш, чылыг өгге аъш-чем ижип, «чык» кынны берип, чүък баарынга удуп калды. Кыжкы хүннүң дурту кыска болгай.

— Эрттир удуй бердим. Бир шил «кылаң кара» бар чүве көрдүңер бе? Эгезин ишкеним билир, а артканын сагынмайн-дыр мен — деп, чолаачывыс оттуп келгеш, ачамдан айтырды.

— Ындыг чүве көрбедивис. Чедип келгеш, удуп чыдыптың, дуңмай — деп, ачам харыылады.

Аяк шай безин амзавайн Оолаккай даштын машиназынче далажыпкан. Эртенинде кожавыс аалга ушкан сураглыг болган. Кадарчылар Оолаккайның адын ам адавастаан, аңаа-ла «чааскаан шелер» дижи берген.

Көк-оол САЛЧАК.

Чогаалдан эскериглер

АРБЫН-НА БОЛЗУНАМ

Рыноктуң кадыг-дошкун үезинде чогаадыкчы херээженнер бергелерге торулбайн, быжыг туруштуун көргүзүп проза чогаалынга мергежип, делгем темалыг болгаш ханы утказыг тоожуларны, романнарны номчукчуларга барзалгадып турары өөрүнчүг. 1994 чыл херээжен чогаалчыларга «дүжүттүг» болган.

Ылаңгыя Е. Д. Тановааның ол чылын үнген «Кара-Бай» деп романын улуг сонуургал-биле номчудум. Ам аңаа доктаап, кыска сайгарылганы кылырын оралдажып көрейн. Роман бодунуң темазы болгаш утка-шынары-биле номчукчуларның сонуургалын хайныктырган. Тыва Арат Республика үезинде Хемчик унунга арат ажыл-агыйының сайзыралының, Ада-чурт дайынының чылдарында фронтуга белек чыылдазының болгаш 40-50 чылдарның репрессияларының дугайында тема чогаалда өзектелген.

Тыва чогаалчылардан Екатерина Дуктуг-ооловна арат ажыл-агыйының дугайында теманы дидим сегирип алганын демдеглеп каайн.

Роман улуг эвес-даа болза, оон идейлиг утказын чогаалчы мерген сиирген. Чогаалдың кол маадыры — сураглыг малчын Ынаажык боор турар. Тыва Арат Республика үезинде быжыг арат ажыл-агыйлыг кижиниң овур-хевири романның темазын шилип алырынга дузалаан. Үжен дөртен чылдарда Хемчик унунга алдарлыг арат Ынаажык Ооржак чурттап, ажылдап чораан. Ол чылдарда Тываның кожуун бүрүзүнге Ынаажык, Саны-Шири, Кулажы ышкаш кара-байлар арбын турган болгай. Ынчан чеже-чеже ажыл-ишчи, тура-соруктуг, бай-шыдалдыг араттар каргыштыг репрессияга таварышпады дээр. Ынчангаш Ынаажыктың овур-хевири бир мөзүлеш чорукту илередип бодунуң ада-иезиниң амыдыралының, сорулгаларының, күзелдериниң илередикчизи болуп турар. Маадырның социал бүдүжү ол үениң төөгүлүг болуушкуннары-биле илерээр. Ынаажык биле Назынмааның өг-бүлезиниң төөгүзү романда кол сюжеттиг шугум. Екатерина Танова Ынаажыктың өскүс амыдыралын, оон кырган-аваларының аңаа буянныг салдарын, кол маадырның кара чажындан-на араттарның кадыг-ширин, чымыштыг ажыл-ижинге шымны бергенин, чүгле бодунун карак кызыл күш-ажылының ачызында бай-шыдалдыг, тодуг-догаа апарганын, кодан сыңмас хой-өшкүлүг, бода малдыг, аскыр өөр чылгылыг болу бергенин автор бүзүренчиг көргүскен. Хемчик унунуң чонундан фронтуга эң хөй малды, белекти сураглыг малчын Ынаажык салгаш Тыва Арат Республиканың нам, чазааның бедик үнелелин чаалап алгаш, Тываның Араттың Революстуг Намының чиңгине секретары С. К. Тока баштаан делегация-биле кады маадырлыг Кызыл Шеригге тыва чоннуң баштайгы бир эшелон мөөң белээн чедиржир, аас-кежиктиг болган. Тываның делегациязының составында Мөңгүн-Тайганың ат-сураглыг малчыны Саны-Шири база бар. Ынчангаш Хемчик оглунуң адынга «Шири» деп шола база немежи берген. Ынаа-Шириниң салым-чолу маадырлыг-даа, кээргенчиг-даа.

Каргыштыг, кадыг-дошкун репрессияның темазы романда база чугула черни ээлээн. Адааргак, ишти ирик, кара сагыштыг кижилерниң хайындан, депшилгелиг арат репрессияга таваржыр, актыг черге сес чылда шииттирер. Ынаажык соңгу чүктүң кара-бажыңынга хоругдалдың берге, кадыг-дошкун амыдыралын көөр, чанышсыныш чок өңнүү Семен-биле кады кеземчениң дүмбей караңгы хүннерин эрттирер. Шынчы эжи Семен лагерьге олуруп турган идегеттерниң холундан өлүр. Ынаа-Шири келдерелге таварышкаш, хосталып үнүп кээр.

Кол маадыр Ынаа-Шириниң мөзү-шынарының биче-сеткилдиг, күш-ажылчы, дидим, тура-соруктуг, шынчы талаларын илередири Екатерина Тановааның романының утказында бир көскү черни ээлээн.

«Кара-Байда» мээн кичээнгейимни хаара туткан база бир овур-хевир бар. Ол дээрге, Ынаажыктың кара чаңгыс кызы Сендайның овур-хевири-дир. Сендайның эрес-чоргаар өде-чара, оолдарзыг чаңын автор чедимчелиг дүрзүлеп чураан.

Романда ак болгаш кара күштерниң үскүлежиишкинин, төлептиг маадыр Ынаажыктың болгаш чогаалга ында-хаая көстүп келир төлеп чоктар Ондар-оолдуң, Тояанчының демиселин көргүзерин оралдажыр. Мында чөрүшкек болгаш карышкак чүүлдер бар.

Бирээде, Ынаажыктың аңмаарының кандыг чылдагаан-биле өрттени бергенин, чаъстыгда кажаалап кааш, кажаа эжиин быжыг кылдыр дуктүп кааш, ээн каапкан хоюу канчап оон үне бергеш, колхозтуң тараазын саза базып каапканын романда тодаргай эвес көргүскен. Бо дээрге Тояанчының ажылы эвеспе. Ол дугайын угаап-билип шыдавас кижи Ынаажык эвес-ле болгай. Ийиде, сюжеттиң хөгжүлдезинге чагыртыр төлеп чок маадырларның Ынаажыкка удур хөделиишкиннерин, чайгаар болур болуушкуннарын арбын киирген болза, романның сюжединиң дыңзыгыышкыны чедимчелиг болур ийик. Кожууннуң шагдаа черинде Ынаажыкты байысаап турар дарганың ат-сывы билдинмес. Корум-чурум, эрге-хоойлу албан черлеринде ажылдап турар дарга, албан-хаакчы ат-сыштыг, эрге-дужаалдыг болгай. Хемчикте эң бай дирткен ат-алдарлыг малчын кара чаңгыс кызын — Сендайны канчап Чадаананың, Кызылдың эмнелгелеринге чедирип, эмнедип албааныл? Төрел кижилерниң кадыкшыл дээш демиселин чогаалчы көргүспээн. Тайгага Ынаа-Шири биле Тояанчының демиселиниң түңнелинде оларның кайызы-даа амы-тынындан чарлыр. Төлептиг маадыр Ынаа-Ширинге хамаарыштыр чогаалдың төнчүзү кударанчыг-даа болза, Ынаажыктың салгакчыларының өзүп келиринге, ооң соруун уламчылаарынга ынаныш бар.

«Кара-Байның» темазы болгаш идейлиг утказы амгы үениң чаартылгалары-биле бир үннеш. Үжен, дөртен чылдарның кара-байлары Саны-Шири, Ынаа-Шири ышкаш бай-шыдалдыг, кодан сыңмас чеди чүзүн малдыг, анмаар сыңмас тараа-быдаалыг араттар, тараачыннар арбын-на болзунам.

Семен ОЮН.
Таңды кожууну.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Бии-Хемниң кожуун чагырыкчызы Кара-оол Андреевич **МАСПЫК-ООЛ** бо хүннерде 60 харлап турар. Бистиң республикада оон дугайында дыңнаваан азы билбес кижи ховар: партия, советтер органнарының хоочуну, удуртукчу болгаш шүлүкчү.

Эживис боду онзагай, чазык-чаагай бүдүштүг, бодунга болгаш өскелерге негелделиг, дааңган ажылынга ээ-харыысалгалыг кижи.

Кара-оол Андреевичиге юбилейи-биле байыр чедирип, төрээн Тывавыстың чаагай чоруу дээш ажыл-үүлеңерге чедиишкиннерни күзедивис!

Алыс кежээ тура-соруун
Ам-даа салбайн уламчыла,
Улус чонга бараан болуп
Улуг үүле бүдүржүүлү!

Таңды-Тываазының бүгү кожууннарының чагырыкчылары.

Бистиң эргим, ынак ававыс база кырган-ававыс **Тамара** Матугуровна **БИЧЕ-ООЛ** май 1-де 60 харлаар. Ол хөй чылдар дургузунда Билелиг сүт-бараан фермазынга саанчылап ажылдааш, ам хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Ажы-төлү бистерни төлептиг кижилер кылдыр өстүрүп, эртем-билигге чедирип, амыдыралга быжыг туруштуг, эрес, кежээ чоруңар деп чагып, өөредип чоруур ававыска четтиргенивисти илергейлеп, чоргаарланып чоруур бис. Ававыстың юбилейи-биле байыр чедирип, кадыкшылды күзевишаан, ооң топтуг көрүжү бисти ам-даа хөй-хөй чылдарда өөртүп чорзун деп йөрээдивис!

Ол ышкаш угбавыс Римма Маадыевна **СИНДИҢМААГА**, дуңмавыс Лариса **САРЫГГА** төрүттүнген хүннери-биле байыр чедирип, аас-кежикти, өөрүшкүнү күзедивис!

Хүндүткел-биле уруглары, оларның ажы-төлү.

ЧАРЛААЛДАР

«АЯК ХЭЭЛИГ ТЫВА ЧУРТУМ»

Күрүнениң «Саян» ансамбли-биле Россияның алдарлыг артизи, Тываның улустуң хөөмейжизи Конгар-оол **ОНДАРНЫҢ** байырлалдыг шоу-көргүзүү май 10-да «Хүреш» стадионунга 15 шакта эгелээр.

Киржикчилери: Россияның улустуң артизи Надежда КУУЛАР, Россияның болгаш Тыва Республиканың алдарлыг артизи Демир-оол КЕЖИКТИГ, Тыва Республиканың алдарлыг артизи Надежда ШОЙГУ, делегей чергелиг хөөмей фестивалының «Гран-При» шаңналының эдилекчизи Мөңгүн-оол ОНДАР.

Өртээ 7000 рубль.

Телефоннар № 3-62-19, 3-68-71, 3-89-57.

ДАЧА САДЫП АЛЫР СИЛЕР БЕ?

«Пилот» садчылар ниитилелинде дачаны садып тур. Айтырыглар салып, харылзажыр телефон дугаары 3-69-19.

ЭЭЗИНГЕ ЭГИДИП БЭЭРИН МАНАП ТУР

Улуг-Хемниң Иштии-Хем суурда чурттап турар Сергей **КАРА-САЛ!** Бичии, кара өңнүг сумкада суп каан чек дептери болгаш 2 кижиниң паспортун ээзинге эгидип бербес болзуңарза, суд дамчыштыр негээр дээрзин сагындырып тур мен.

Арсен.

НАЧЫННАР, СИЛЕРНИ ЧАЛАП ТУР БИС.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга ТАР-ның Чаа-Хөл кожуундан эки турачызы

Монгуш Калзанович ДОКПУТТУҢ

чырык адынга тураскааткан 64 начынның хүрежинге Тыва Республиканың начыннарын чалап тур бис.

Ол хүн Кызыл-Даг суурнуң кол кудумчуларының бирээзин М. К. Докпуттуң ады-биле адаар.

Төөгүлүг маргылдааның болур чери: Чаа-Хөл кожууң, Кызыл-Даг сумузу Май 8-те эртенгиниң 10 шакта эгелээр.

Тиилекчилерни кубок, ирт болгаш акша шаңналдары манап турар.

Оолдары, уруглары болгаш Чаа-Хөл кожууннуң спорт комитеди.

Дүшкен бүдүрүлгелерниң өнчү-хөреңгизин садып тур

Тыва Республиканың Күрүне өнчү-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди 1996 чылдың апрель 30-де 14 шакта күрүнениң дүшкен «Алаш» болгаш «Телесервис» бүдүрүлгелериниң өнчү-хөреңгизин садып-сайгарар дээрзин дыңнадып тур:

1. 7 машина тургузар, одаар гараж — 60 млн. рубль.
2. Тудугга ажыглаар бөдүүн вагончик — 1 млн. рубль.
3. Контейнер хевирлиг чылыглаан вагончик — 3, бирээзиниң-не өртээ 3 млн. рубль.
4. Гараж-тудуг кооперативинге (№ 12) хамааржыр 2 гараж — бирээзиниң-не өртээ 5,5 мун рубль.

Билдириишкиннерни болгаш эге өртээниң 10% долаа түңүн 1996 чылдың апрель 30-ге чедир киирген турар ужурлуг.

Адресивис: Кызыл, Тыва эки турачылар кудумчузу, 29а, 7 болгаш 13 дугаарлыг кабинеттер. Телефоннар № 3-56-73, 3-39-83.

КИНО

АПРЕЛЬ 30-ДЕ.

«НАЙЫРАЛ»: «Реме чепсегленмээн, ынчалза-даа айыылдыг» (АКШ) 9.30, 11.50, 14.10, 16.30, 18.50 шактарда. **Видеозал:** «Ында, иштинде» (АКШ, триллер) 10.00, 14.00, 18.00 шактарда. «Өскээртен келген коргунчуг кижилер» (АКШ, фантастика) 12.00, 16.00 шактарда.

Бай-Тайга кожууннуң Кеп-Сөөк сумузунуң «Чаа орук» колхозтуң тургузукчузу, баштайгы даргазы чораан, күш-ажылдың болгаш партияның хоочуну

Салчак Окал-оолович
ТОЙБУХААНЫҢ

Үр эвес аарааның соонда 80 харлыында мөчээни-биле холбаштыр оон ажы-төлүнге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур бис.

Чоок төрелдери.

Агар саны: КБ «Тыва кредит», № 363906. корр. сч. 700161629. МФО 49304729. ИНН—1701008465.

Кызыл хоорай. Красноармейская 100. индекс 667000.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ, ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы) А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (харыысалгалыг секретары), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы) Н. С. Эртен

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер— 3-34-26 кол редакторнуң оралакчылары—3-34-17; 3-33-91; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчылары — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы—3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73, көдээ ажыл-агый—3-36-82: культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15. медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39, 3-34-93; чагаа — 3-39-03 корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94, бухгалтерия — 3-41-16; чарлалдар килдизи — 3-34-57.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлу-жүрүлгазының чагыкдазынга контроль болгаш бүрүткелдиң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — 100007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тиражы — 8426. Чагыг № 105—167.